

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
“MAGISTRATURA MƏRKƏZİ”

Əlyazması hüququnda

HƏSƏNOV İSMAYIL XAQANİ oğlunun
“Xidmət sferasında maliyyə risklərinin təhlili metodikası və
onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402 “Mühasibat uçotu və audit”

İxtisaslaşma : Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit

Elmi rəhbər : i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Magistr proqramının rəhbəri: i.e.n., dos. Kazımov R.N.

Kafedra müdiri: i.e.d., prof. Səbzəliyev S.M.

BAKİ - 2016

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I FƏSİL. RISKLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ ONLARIN TƏHLİLİ METODİKASI

- 1.1. İqtisadi risklərin mahiyyəti və yaranması səbəbləri.....
- 1.2. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində risklərin rolu, məzmunu və təhlili metodları.
- 1.3. Risklərin təsnifatı və onların təhilinin ümumi prinsipləri

II FƏSİL. MALİYYƏ RISKLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASI.

- 2.1. Risklərin yaranması situasiyalarının təhlili.
- 2.2. Təsərrüfat subyektinin müflisləşməsi riskinin təhlili
- 2.3. Risk səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili

III FƏSİL. MALİYYƏ RISKLƏRİNİN TƏHLİLİ METODİKASININ TƏTƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTIQAMƏTLƏRİ.

- 3.1. Bazar konyukturasının qeyri müəyyənliyi şəraitində maliyyə
- 3.2. Risklərinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi.

Nəticə

İstifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısı

Giriş

Mövzunun aktuallığı. Bazar şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasının mühüm tərkib hissəsi kimi müstəqil nəzəri və tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir. Əksər idarəetmə qərarı risk şəraitində qəbul olunur ki, bu, bir sıra amillərlə - tam informasiyanın olmaması, ziddiyyətli meyllərin, təsadüf elementlərinin və s. mövcudluğu ilə əlaqədardır. Risk problemi xüsusi ilə sahibkarlıq fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, biznes aləmində uğur, seçilmiş strategiyanın düzgünlüyündən və əsaslı olmasından asılıdır. Hətta ən əlverişli iqtisadi şəraitdə belə istənilən təşkilat üçün böhranla üzləşməsi ehtimalı qaçılmazdır. Bu, risklə əlaqədardır. Tarixi təcrübə göstərir ki, nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olun-maması riski əmtəə-pul münasibətləri, təsərrüfat dövriyyəsi iştirakçılarının rəqabəti şəraitində yaranır. Bazar münasibətləri şəraitində duruş gətirmək yeni texnikanın tətbiqini və ən iradəli hərəkətlər tələb edir ki, bu da risk ehtimalını artırır.

Daxili risklərin mühüm növlərindən biri kredit riski hesab olunur. O, müəssisənin kreditorlarla, kontragentlərlə, səhmdarlarla işgüzar əlaqələri prosesində yaranır. Kredit riskinin səviyyəsi müəssisənin kreditqaytarma və ödəmə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur.

Ödəmə qabiliyyəti dedikdə pul xarakterli ticarət, kredit və ya digər əməliyyatlar nəticəsində yaranan ödəmə öhdəliklərinin vaxtında və tam ödənilməsi başa düşülür. Kredit qabiliyyəti - kreditin alınması üçün imkanın olması, onun qaytarılması qabiliyyətidir. Beləliklə, ödəmə qabiliyyəti anlayışı ilə müqayisədə kreditqaytarma qabiliyyəti dar anlayışdır. Lakin fikrimizcə, kredit riskini kredit və ödəmə riskinə bölmək aktual deyil, müştəriyə kreditin verilməsinin mümkünlüyü və məqsədə uyğunluğunu operativ qiymətləndirmək, eləcə də digər kontragentlərin ödəmə qabiliyyətini təhlil etmək lazımdır. Buna görə də kreditqaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi kredit riski səviyyəsinin müəyyən olunması üçün müvafiq təhlilin aparılması və onun azaldılması üzrə təkliflərin hazırlanması tələb olunur.

Real və potensial müştərilər üçün kredit riski səviyyəsi müəyyən standart

əmsallar və indekslər dəstinin köməkliyi ilə müəyyən olunur. Bu zaman «ekspres təhlilin» tətbiqi təhlilin əsas metodu hesab olunur. Adından göründüyü kimi, o, cari və nizamlıdır. Ona görə təhlilin bu növü FEHM və müxtəlif iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə etməklə aparılır.

Bazar mexanizmlərinin real işləməsi şəraitində istənilən müəssisənin fəaliyyətinə risk amili təsir göstərir. Risklər məhsul satışı bazarının düzgün seçilməməsi, bazarın tamlığının dəqiq hesablanmaması, istehsal gücünün düzgün müəyyən olunmaması, satış sxeminin real olmaması və i.ə. səbəbdən yarana bilər. Bu da, nəticə etibarilə, kreditlərin örtülməsi üçün kifayət həcmdə gəlirlərin olmaması, məhsulun planlaşdırılan qiymətlərlə satılmasının mümkünsüzlüyü ilə nəticələnə bilər. Ona görə də risklərin vaxtında təhlil olunması vacibdir. Risklərin keyfiyyətli təhlili nəticəsində riski yaradan konkret səbəblər aşkar olunur, itgilərin minimuma endirilməsi üçün təkliflər hazırlanır və dəyər ifadəsində qiymətləndirilir. Bununla əlaqədar olaraq, risklərin təhlili probleminin mürəkkəbliyi, bəzi məsələlərin-qiymətləndirmə metodlarının, risklərin minimallaşdırılması və bölüşdürülməsi, təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı risklərin təhlilinin bəzi aspektlərinin (tələb olunmayan məhsul buraxılışı riski, müştərinin ödəmə qabiliyyətli olmaması, istehsal daxili riskin təhlili və qiymətləndirilməsi və s.) dərin öyrənilməməsi bu sahədə tədqiqat işinin aparılmasının zəruri etmişdir. Yuxarıda qeyd olunanlar dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını səciyyələndirir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə risklərin iqtisadi təhlilinin nəzəri əsaslarının və metodikasının tədqiqi və onun əsasında risklərin azaldılması üzrə təkliflərin hazırlanmasıdır. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll olunmuşdur:

- risklərin mahiyyətinin və iqtisadi təbiətinin, eləcə də optimal idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında onun rolunun müəyyən edilməsi;
- risklərin öyrənilməsinə metodoloji və idarəetmə yanaşmanın müəyyən edilməsi;
- risklərin mövcud təsnifatının öyrənilməsi və onun təkmilləşdirilməsi;

- riskləri doğuran konkret səbəblərin aşkar edilməsi, onun azaldılması yollarının müəyyən edilməsi;
- risklərin təhlil olunması üçün göstəricilər sisteminin hazırlanması;
- risklərin mərhələli təhlili metodikasının hazırlanması;
- riskləri sığortalayan ehtiyatların qiymətləndirilməsi və uçotu metodlarının əsaslandırılması;
- risklərin iqtisadi təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə əsas istiqamətlərin işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın metodoloxi və metodiki əsasları. Öyrənilən məsələyə dialektik yanaşma tədqiqatın metodoloxi əsasını təşkil edir. Tədqiqat prosesində uçot və təhlil üzrə metodiki təlimat materiallarından, risklərin təhlili üzrə respublika və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin tədqiqat işlərindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində təhlilin ənənəvi , eləcə də iqtisadi-statistik metodları tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti və obyekt. Risklərin iqtisadi təhlilinin metodoloxi və nəzəri əsasları tədqiqatın predmetini təşkil edir. Tədqiqatın obyekt kimi respublikanın maşınqayırma zavodları götürülmüşdür.

Tədqiqatın **elmi yenilikləri** aşağıda verilmişdir:

- risklərin iqtisadi təhlilinin əsas istiqamətləri və mərhələləri müəyyən edilmişdir;
- risklərin iqtisadi təhlilinin göstəricilər sisteminin hazırlanmasının əsas prinsipləri formalaşdırılmışdır;
- müəssisənin kreditqaytarma qabiliyyətini xarakterizə edən göstərici-lərin təhlili metodikası hazırlanmışdır;
- risklərin mərhələli təhlili metodikası hazırlanmışdır;
- risklərin təhlilinin beynəlxalq təcrübəsinin respublikanın uçot-analitik təcrübəsinə adaptasiyasının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Bazar şəraitində risklərin iqtisadi təhlilin təklif olunan metodikasından istifadə etməklə riskləri və müəssisənin kreditdəmə qabiliyyətini daha obyektiv qiymətləndirmək, təşkilatın kreditdəmə

qabiliyyətinin yüksəldilməsi imkanlarını müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkündür. Müəllif tərəfindən hazırlanmış təklif və tövsiyələr kreditödəmə qabiliyyəti nöqteyi nəzərindən müəssisənin maliyyə vəziyyətini operativ tədqiq etməyə imkan verəcəkdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin «Risklərin idarə olunmasının nəzəri əsasları və onların təhlili metodikası» adlanan birinci fəsilində iqtisadi risklərin mahiyyəti və yaranması səbəbləri, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində onların rolu və təhlili metodları, risklərin təsnifatı və onların təhilinin ümumi prinsipləri, eləcə də iqtisadi risklərin idarə edilməsinin əsas metodları şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin «Risklərin iqtisadi təhlili metodikası» adlanan ikinci fəsilində risklərin yaranması situasiyalarının, təsərrüfat subyektinin müflisləşməsi riskinin təhlili, eləcə də risk səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili və bazar konyukturasının qeyrimüəyyənliyi şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin «Risklərin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlanan üçüncü fəsilində müəssisənin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi _istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticələrinə əsasən nəticə və təkliflər verilmişdir.

I FƏSİL. RİSKLƏRİN İDARƏ OLUNMASININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ ONLARIN TƏHLİLİ METODİKASI

1.1. İqtisadi risklərin mahiyyəti və yaranması səbəbləri

İstehsalın idarə olunmasında risklərin zəruriliyi ondan ibarətdir ki, idarəetmənin demokratikləşdirilməsini təmin edən bazar iqtisadiyyatı şəraitində riskə getmədən mənfəət əldə etmək, yüksək nailiyyətlər qazanmaq qeyri-mümkündür. Çünki risk və gəlir bir-biri ilə əlaqəlidir. Qəbul edilən hər bir idarəetmə qərarları müxtəlif risk dərəcələrinə malikdir. Risk hadisənin olacağını yaxud olmayacağını ifadə etdiyindən sahibkarlar üçün idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində təxirəsalınmaz vasitə hesab olunur. Həmçinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində zərər verən hər bir risk üçün dövlət yox, müəssisənin rəhbərliyi və təsisçiləri maddi məsuliyyət daşıyır. Ona görə də hər bir idarə aparatı işçisi qeyri-müəyyən vəziyyəti qabaqcadan öyrənmək, risklə əlaqədar qərarlara düzəlişlər etmək üçün tələb olunan informasiyanı toplamaq və təhlil etmək, eləcə də operativ-riskli idarəetmə qərarları hazırlamaq və icra etmək bacarığına malik olmalıdır.

«Bəxtim gətirəcək-gətirməyəcək» prinsipi üzrə xoşbəxtlik ümidi ilə həyata keçirilən təsərrüfat əməliyyatı risk hesab olunur. Riskdən uzaqlaşmaq, sahibkar üçün mənfəətdən imtina etmək deməkdir. Buradan nəticə çıxarmaq olar ki, sahibkar riskdən qaçmamalıdır, onu qabaqcadan görməyi, mümkün qədər daha aşağı salmaq üçün onun səviyyəsini qiymətləndirməyi və onu idarə etməyi bacarmalıdır.

«Risk» termini yunan sözü olan «ridsikon», «ridsa» sözündən götürülmüş və sıldırım, qaya mənasını verir. İtalyan dilində risiko - təhlükə, qoxu, risikare - qayalar arasında manevr etmək, fransız dilində ricdoe - qorxma, risk etmək (hərfi mənada sıldırım qayalığı keçmək) kimi başa düşülür. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində «risk»- «təhlükə imkanı», «ola biləcək təhlükə», «qorxulu iş» sözlərinin sinonimii kimi verilmiş və «yaxşı nəticələnməyi ümidi ilə hərəkət etmə, iş görmə, cəsarət etmə» sözləri kimi izah edilmişdir. Oşeqovanın redaktəsi ilə hazırlanmış

rus dilinin izahlı lüğətində «risk»- «təhlükənin mümkünlüyü» və ya «xoş nəticə əldə etmək ümidi ilə uğursuzluğa atılan addım» kimi göstərilmişdir.

Ədəbiyyatlarda, xüsusi ilə də iqtisadi ədəbiyyatlarda risk haqqında təhlükə və ya uğursuzluğun mümkünlüyü kimi düşüncələr geniş yayılmışdır. Qeyd olunan təriflərdə riskin təhlükə, uğursuzluğun mümkünlüyü xarakteristikasına üstünlük verilir. Lakin bunlar riskin tam məzmununu əhatə etmir.

Məlumdur ki, biznes aləmində müvəffəqiyyət təsərrüfat və sahibkarlıq fəaliyyətinin seçilmiş strategiyasının düzgün və əsaslandırılmasından asılıdır. Bu zaman kritik vəziyyətlərin yaranması ehtimalı nəzərə alınmalıdır. Risksiz sahibkarlıq fəaliyyəti, yaxud risksiz biznes yoxdur.

«Risk» anlayışı mürəkkəb, bir-birinə zidd proseslərdən ibarət hadisə olduğundan, qanunvericilikdə kifayət qədər əks olunmadığından və praktiki istifadə zamanı bir sıra sahibkarlar tərəfindən lazımı səviyyədə nəzərə alınmadığından onun anlayışının verilməsində və elementlərinin göstərilməsində müxtəlif ziddiyyətli və qarışıq fikirlər mövcuddur.

«Risk» anlayışının iqtisadi təhlili haqqında məlumata XX əsrin əvvəllərində ABŞ tədqiqatçıları findən yazılmış ədəbiyyatlarda rast gəlinir. İlk dəfə amerika tədqiqatçısı F.Nayt tərəfindən elmi ədəbiyyata gətirilmiş və onun «Risk, qeyri müəyyənlik və gəlirlər» (1921) tədqiqat əsərində risk iqtisadi kateqoriya kimi şərh olunmuşdur.

M.Sadiqov, A.Hüseynov, V.Zeynalovun müəllifliyi ilə buraxılmış «Korporativ maliyyə» dərsliyində «risk»- iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi prosesində əlverişsiz maliyyə nəticələrinə səbəb olan hadisələrin baş verməsi ehtimalı kimi izah olunur.

«Risk» anlayışının tam xarakteristikasını müəyyən etmək üçün «risk vəziyyəti» anlayışından istifadə etmək lazımdır, çünki o, bilavasitə «risk» terminin məzmunu ilə müşayiət olunur. «Şərait» anlayışı fəaliyyətin bu və ya digər növü üçün müəyyən vəziyyət yaradan müxtəlif vəziyyət və şəraitin məcmusu, uzlaşması kimi müəyyən etmək olar. Bu zaman vəziyyət həmin

hərəkətin həyata keçirilməsini təmin edə də bilər və ya əksinə, həmin hərəkətin həyata keçirilməsinə maneə də ola bilər. Müxtəlif vəziyyətlər arasında risk şəraiti xüsusi yer tutur.

Qeyri müəyyənlik elementləri əksər iqtisadi proseslərin həyata keçirilməsi və inkişafı üçün xarakterikdir. Bu, birmənalı sonluqla nəticələnməyən şəraitin yaranmasıdır. Əgər hər hansı bir variantın ehtimal dərəcəsini kəmiyyət və keyfiyyətə müəyyən etmək imkanı mövcuddursa, bu, risk vəziyyətidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, risk şəraiti qeyri müəyyənlik şəraitindən keyfiyyətə fərqlənir. Qeyri müəyyənlik şəraiti onunla səciyyələnir ki, qərar və ya hadisənin nəticələrinin baş verməsi ehtimalı prinsipə təyin edilməzdir. Beləliklə, risk şəraitini o zaman qeyri müəyyənliyin növmüxtəlifliyi kimi xarakterizə etmək olar ki, hadisənin baş verməsi ehtimalı mövcuddur və müəyyən edilə bilər, daha doğrusu, bu halda istehsal üzrə tərəfdaşların birgə fəaliyyəti nəticəsində yaranması ehtimal olunan hadisənin qiymətləndirilməsi imkanı obyektiv olaraq mövcuddur. Riskin bir neçə modifikasiyasını göstərmək olar:

- bir neçə variantdan seçim edən subyekt gözlənilən nəticəni əldə edəcəyi haqda ehtimala (məsələn, aparılmış statistik tədqiqatlara əsasən) malikdir;
- gözlənilən nəticənin əldə olunması ehtimalı subyektiv qiymətləndirmə əsasında alınə bilər, daha doğrusu, subyekt subyektiv ehtimallarla uzlaşır;
- subyekt alternativin seçilməsi və həyata keçirilməsi prosesində həm obyektiv, həm də subyektiv ehtimallarla bağlıdır.

Risk şəraitini «aradan qaldırmağa» çalışaraq subyekt seçim edir və onu həyata keçirməyə çalışır. Bu proses risk anlayışında öz əksini tapır. Risk həm qərarın (hərəkət planının) seçilməsi mərhələsində, həmçinin də onun həyata keçirilməsi mərhələsində özünü göstərir. Hər iki halda risk subyekt tərəfindən qeyrimüəyyənliyin aradan qaldırılması modeli, konkret şəraitlərdə əks meyllərin alternativ inkişafı şəraitində ziddiyyətlərin praktiki həlli üsuludur.

Risk- zəruri seçim şəraitində qeyri müəyyənliyin aradan qaldırılması ilə əlaqədar prosesdə nəzərdə tutulan nəticəyə nail olmaq, uğursuzluq və məqsəddən

kənarlaşma ehtimalının kəmiyyət və keyfiyyətə qiymətləndirmək imkanı ilə əlaqədar fəaliyyətdir. «Risk»in mahiyyətində bir biri ilə əlaqəli və onun mahiyyətini açıqlayan aşağıdakı elementləri göstərmək olar:

- nəzərdə tutulmuş məqsəddən (seçilmiş alternativ ona görə həyata keçirilmişdir) kənarlaşmanın mümkünlüyü;
- arzu olunan nəticəni əldə etmək ehtimalı;
- qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olmağa əminliyin olmaması;
- qeyri müəyyənlik şəraitində seçilmiş alternativlərin həyata keçirilməsi ilə bağlı maddi, mənəvi və d. itgilərin mümkünlüyü.

Seçilmiş məqsəddən kənarlaşma ehtimalının mövcudluğu riskin mühüm elementidir. Bu zaman həm müsbət, həm də mənfi kənarlaşma mümkündür. Qeyd olunan elementlər, onların qarşılıqlı əlaqələri və qarşılıqlı təsiri riskin məzmununu əks etdirir. Bunlarla yanaşı, riskə onun məzmununu anlamağa imkan verən bir sıra xüsusiyyətlər xasdır. Riskin aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərini fərqləndirmək lazımdır:

- ziddiyyətlik;
- alternativlik;
- qeyri müəyyənlik.

Qeyri müəyyənlik riskin xarakterik xüsusiyyəti kimi müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir.

Fəaliyyətin növmüxtəlifliyi kimi risk, bir tərəfdən qeyri müəyyənlik şəraitində və məcburi seçim situasiyasında qeyri adi, yeni üsullarla ictimai zəruri nəticələrin əldə olunmasına istiqamətlənmişdir. Bununla da o, fəaliyyətin yeni, perspektiv növlərinin tətbiqinə mane olan konservatizm, doqmatizm, psixoloji maneələri, ictimai inkişafı tormozlayan stereotipləri aradan qaldırmağa və uğur əldə olunmasına yönəldilmiş təşəbbüslərin, yaradığı ideyaların, sosial eksperimentlərin həyata keçirilməsini təmin edir. Riskin bu xüsusiyyəti mühüm iqtisadi, siyasi və ruhi-mənəvi nəticələrə malikdir, daha doğrusu, ictimai və texniki tərəqqini sürətləndirir, ictimai fikrə, cəmiyyətin mənəvi mühitinə pozitiv təsir göstərir.

Digər tərəfdən, risk avanturizmə, volyuntarizmə, subyektivizmə, sosial tərəqqinin dondurulmasına, bu və ya digər sosial-iqtisadi və mənəvi xərclərə səbəb olur, natamam giriş informasiyası, risk şəraitində şəraitində haqqında qərar qəbul edilən prosesin inkişafının obyektiv qanuna uyğunluğu lazımı dərəcədə nəzərə alınmadan alternativ seçilir.

Riskin ziddiyyətli təbiəti obyektiv mövcud riskli hərəkətlərin onların subyektiv qiymətləndirilməsi ilə siyarətdə yaranır. Belə ki, bu və ya digər hərəkəti etməyi seçmiş insan onları riskli hesab edə bilər, digər insanlar tərəfindən onlar ehtiyatlı, bütün riskdən azad qərar kimi qiymətləndirilə bilər.

Riskin alternativlik xüsusiyyəti onunla əlaqədardır ki, o, qərar üzrə iki və ya daha artıq mümkün variantlardan birinin seçilməsinin zəruriliyini nəzərdə tutur. Seçim imkanı yoxdursa, riskdən söhbət gedə bilməz.

Risk şəraitinin konkret məzmunundan asılı olaraq alternativlik müxtəlif dərəcədə mürəkkəbliyə malikdir və müxtəlif üsullarla həll edilir. Əgər sadə şəraitlərdə seçim bir qayda olaraq keçmiş təcrübə və intuisiya əsasında aparılırsa, mürəkkəb şəraitlərdə əlavə olaraq xüsusi metod və metodikalardan istifadə olunur.

Riskin mövcudluğu bilavasitə yaranma formasına və məzmununa görə eyni olmayan qeyri müəyyənliklə əlaqədardır. Bu istiqamətdə riskin mənbələrinin öyrənilməsi üzərində daha ətraflı dayanmaq məqsədə uyğundur. Qeyd edək ki, risk qeyri müəyyənliyin «aradan qaldırılması» üsullarından biri hesab olunurki, o, dürüstlüyün bilinməməsini, birmənalılığın olmamasını səciyyələndirir. Riskin bu xüsusiyyətinə istinad etməyin vacibliyi onunla əlaqədardır ki, təcrübədə qeyri müəyyənliyin obyektiv və subyektiv mənbələrini nəzərə almadan idarəetmə və tənzimləmə proseslərini optimallaşdırmaq perspektivsizdir. Eyni zamanda, burada söhbət qeyri müəyyənlik amillərinin təsirindən tam qurtarmağa imkan verən vəsaitləri tapmaqdan deyil (praktiki olaraq bu, mümkün görünmür), səmərəli alternativləri seçmək məqsədi ilə riskin nəzərə alınmasından gedir.

Qeyd olunduğu kimi, ictimai ədəbiyyatlarda yalnız «risk» anlayışının məzmununun anlamında deyil, eləcə də riskin obyektiv və subyektiv təbiəti ilə

bağlı da müxtəlif fikirlər səslənir. Ədəbiyyatlarda riskin üç əsas təbiəti-obyektiv və ya subyektiv və ya obyektiv-subyektiv təbiəti şərh olunur. Bu zaman üçüncü əlamət- obyektiv-subyektiv təbiəti şərhlərdə üstünlük təşkil edir.

Risk müəyyən alternativlərin seçilməsi, onların sonlarının ehtimal olunması ilə əlaqədardır- bu, onun subyektiv tərəfini səciyyələndirir. Bundan savayı, insanların psixoloji, mənəvi, ideoloji meyllərində, prinsiplərində və i.a mövcud müxtəliflik səbəbindən də yaranı bilər.

Lakin riskin yaranmasının obyektiv tərəfi də vardır. Riskin obyektiv mövcud olması bir çox təbii, sosial və texnoloji proseslərin ehtimal olunan mahiyyətini, sosial-iqtisadi həyatın subyektləri çıxış edən maddi və ideoloji münasibətlərin çox variantlılığı şərtləndirir. Riskin obyektivliyi həm də onunla səciyyələnir ki, bu anlayış həyatda mövcud olan hadisə , prosesləri, fəaliyyət istiqamətlərini real olaraq əks etdirir. Bu zaman risk, onun mövcudluğunun qəbul olunub-olunmamasından, nəzərə alınıb-alınmamasından asılı olmayaraq mövcud olur. Riskin obyektiv-subyektiv təbiəti həm subyektiv və həm də son nəticədə insanın iradəsindən və idrakından asılı olmayaraq mövcud obyektiv xarakterli proseslərdən yaranması ilə izah olunur.

Qeyd edilirdi ki, riskin mövcudluğu bilavasitə qeyri müəyyənliklə əlaqədardır ki, onun yaranma forması və məzmunu eyni deyildir. Bu, ilk növbədə, xarici mühitin qeyri müəyyənliyidir. Xarici mühit özündə sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirildiyi obyektiv iqtisadi, sosial və siyasi şəraiti birləşdirir, onların dinamikasına uyğunlaşmalıdır. Bu ictimai tələbatda və istehlak tələbində, texniki və texnoloji yeniliklərin meydana çıxmasında mümkün irəliləyişlər, sahibkarlıq fəaliyyətinə təsir göstərən siyasi vəziyyətin dəyişməsi, gözlənilməyən təbii hadisələr və başqalarıdır. Mallara, pula, isthsal amillərinə tələbin daimi olmaması, kapital qoyuluşu sferasının çoxvariantlılığı, vəsaitlərin investisiya olunması zamanı istifadə olunan üstünlük meyarlarının müxtəlifliyi, biznes və kommersiya sahəsində biliklərin məhdudluğu ilə bağlı iqtisadi konyukturanın qeyri müəyyənliyi sahibkarlıq fəaliyyətinin son nəticələrinə böyük təsir göstərir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirildiyi şəraitin qeyri müəyyənliyi

onunla müəyyən olunur ki, o, davranışı həmişə dəqiq olmayan çox saylı dəyşən kontragentlərdən asılıdır. Nəticədə hər bir sahibkar əvvəlcədən bazarda ona uğur təmin edən məlum, birmənalı parametrlərdən –bazarda iştirakın zəmanət payından, təsbit edilmiş qiymətlər üzrə istehsal resurslarını əldə etmək imkanından, pul vahidlərinin stabil alıcılıq qabiliyyətindən, sabit norma və normativlərdən və digər iqtisadi idarəetmə alətlərindən məhrumdur.

Məlum olduğu kimi, sahibkarlıq fəaliyyətinin mahiyyəti belədir ki, rəqiblərlə iqtisadi mübarizədə- alıcılara görə istehsalçılarla mübarizədə sahibkar öz məhsullarını kreditə satmağa məcburdur (məbləğin vaxtında ödənilməməsi riski ilə), müvəqqəti sərbəst pul vəsaitlərinin mövcudluğu şəraitində onların depozit əmanətlərinə və ya qiymətli kağızlara yerləşdirilməsi (inflyasiya sürəti ilə müqayisədə kifayət qədər faiz gəlirinin əldə olunmaması riski ilə), idxal-ixrac xarakterli əməliyyatların aparılması zamanı müxtəlif milli valyutalardan istifadə etməsinin vacibliyi ilə üzləşir. Beləliklə, qeyri müəyyənliyin əsas səbəbləri və nəticə etibarı ilə riskin mənbələrinə aşağıdakılar aid edilir:

Təbii proses və halların, təbii fəlakətlərin baş verməsi. Təbiətin fəlakət qüvvələrinin - zəlzələ, sel, tufan, eləcə də ayrı-ayrı əlverişsiz təbii halların-şaxta, buzlama, dolu, quraqlıq və b. baş verməsi sahibkarlıq fəaliyyətinin son nəticələrinə mənfi təsir östərməklə gözlənilməyən xərclərin mənbəyi ola bilər.

Təsadiüflük. Bir çox sosial-iqtisadi və texnoloji proseslərin ehtimal mahiyyəti, sahibkarlıq fəaliyyətinin daxil olduğu maddi münasibətlərin çox variantlılığı onunla nəticələnir ki, oxşar şəraitlərdə eyni hadisə müxtəlif təzadlar yaradır. Bu, gözlənilən nəticənin əldə olunmasını birmənalı qabaqcadan görməyən mümkünsüzlüyünü şərtləndirir. Məsələn, müəyyən marşrut üzrə nəqliyyatdan istifadə edən sərnişinlərin sayını dəqiq demək mümkün deyil. O, həmişə təsadüfi olacaqdır. Bununla yanaşı, həmin marşrutda xidmət edəcək nəqliyyatın miqdarı haqqında qərar qəbul olunmalıdır. Qərarın keyfiyyəti sərnişinlərə xidmət edən müəssisənin fəaliyyətinin son nəticələrinə təsir göstərəcəkdir.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə nəzərə cərpacaq, lakin heç də

həmişə təsir göstərməyən aşağıdakı amilləri qeyd etmək olar:

- müxtəlif növ hadisələr- yanğınlər, partlayışlar, zəhərlənmələr, atom və istilik elektrik stansiyalarının tullantıları və i.a.;

- avadanlıqların sıradan çıxması;

- nəqliyyatda, istehsalda və b yerlərdə bədbəxt hadisələr.

Təcrübə göstərir ki, onların baş verməsi ehtimalının azalmasına və dəymiş zərərlərin azaldılması üzrə ictimaiyyət tərəfindən görülən tədbirlərə baxmayaraq yuxarıda adları çəkilən hadisələrin baş verməsi mümkündür.

Ziddiyyətli meyllərin, ziddiyyətli maraqların toqquşmasının mövcudluğu.

Riskin bu mənbəyinin baş verməsi müharibə və millətlərarası ziddiyyətlərdən rəqabət və sadəcə olaraq maraqların üst-üstə düşməsinə qədər müxtəlifdir. Məsələn, müharibə nəticəsində sahibkar malların idxal və ya ixracına qadağa, malların, hətta müəssisənin konfiskasiya edilməsi, xarici investisiyaların limitləşdirilməsi və ya dondurulması və s. ilə üzləşə bilər.

Alıcılara görə rəqiblərin mübarizəsində buraxılan məhsulların nomenklaturası arta, onun keyfiyyəti yaxşılaşa, qiyməti aşağı düşə bilər və i.a. Çirkin rəqabət də mövcuddur ki, bu halda rəqiblərdən biri qeyri qanuni olaraq digərinin sahibkarlıq fəaliyyətini davam etdirməsini mürəkkəbləşdirir. Qeyri qanuni hərəkət elementləri ilə yanaşı sadəcə olaraq maraqların üst-üstə düşməsi halları da baş verir ki, bu da sahibkarlıq fəaliyyətinin son nəticələrinə mənfi təsir göstərə bilər.

Məsələn, tədqiqat göstərir ki, innovasiya prosesində iştirak edən qruplar həmin prosesdə öz roluna görə müxtəlif mövqedə– təşəbbüs göstərmək, qaşılıqlı dəstəkləmək, hərəkətsizlik və ya əks hərəkət ola bilər. Təşəbbüs mövqeyini innovasiyanı hazırlayanlar, qaşılıqlı dəstək mövqeyini layihəçilər, hərəkətsizlik mövqeyini –istifadəçilər səciyyələndirir. Nəhayət, innovasiyanı hazırlayanlar çox vaxt əks hərəkətlər edir, daha doğrusu, yeniliklər tələb edən texnologiyaların proseslərin yenidən qurulması heç də həmişə təşkilati-iqtisadi və texniki tədbirlərlə, müvafiq stimullarla kifayət dərəcədə təmin olunmur. İdarə aparatında korrupsiya strukturlarının mövcudluğu ciddi müqavimət göstərməyə real imkan

yaradır. Beləliklə, ictimai-iqtisadi inkişaf prosesində qarşılıqlı əks hərəkət və qarşılıqlı mübarizə meyillərinin mövcudluğu sosial-iqtisadi həyata qeyri müəyyənlik elementləri gətirir, risk şəraiti yaradır.

Qeyri müəyyənlik və riskin təkrar istehsal prosesinə ETT ehtimal xarakteri təsir göstərir. Em və texnikanın inkişafının ümumi istiqaməti, xüsusi ilə yaxın dövrə müəyyən dəqiqliklə təyin edilə bilər. Lakin hər hansı elmi açılışın, texniki yeniliyin konkret nəticəsini əvvəlcədən tam müəyyən etmək mümkün deyildir. Texniki progress risksiz mümkün deyil, çünki bu, onun ehtimal təbiəti ilə şərtlənir. Xərclər və xüsusi ilə nəticələr vaxt baxımından fərqlidir, onlar bəzi, adi geniş hədlərdə görünə bilər.

Qeyri müəyyənlik eyni zamanda obyekt, proses, hal haqqında natamam, kifayət qədər informasiyanın olmaması ilə əlaqədardır. Qərarın qəbul edilməsi prosesi kifayət qədər tam və dürüst informasiyanın mövcudluğunu nəzərdə tutur. Həmin informasiya mallara və xidmətlərə, kapitala tələbin mövcudluğu və həcmi haqqında, müştərilərin, tərəfdaşların maliyyə sabitliyi və ödəmə qabiliyyəti haqqında, qiymətlər, tariflər, dividendlər haqqında, avadanlıq və yeni texnikanın imkanları haqqında, mövqelər, hərəkətin mahiyyəti və rəqiblərin mümkün qərarları haqqında məlumatlandırmanı özündə birləşdirir. Lakin təcrübədə belə informasiya müxtəlif növlü, müxtəlif keyfiyyətli, natamam və ya təhrif edilmiş olur. Məsələn, layihə, normativ və ya faktiki məlumatlar avadanlığın məhsuldarlığı haqqında informasiya mənbələri kimi çıxış edə bilər. Onlardan əksəri iriləşdirilmiş, orta kəmiyyət kimi verilmiş və onlar arasında nəzərə cərpacaq fərqlər mövcuddur. Bundan başqa, əksər şirkətlər rəqiblərini aldatmaq məqsədi ilə bilərəkdən informasiyanı təhrif edirlər. Beləliklə, qərarın qəbul olunması zamanı istifadə olunan informasiyanın keyfiyyəti aşağı olduqca həmin qərarın həyata keçirilməsindən mənfi nəticələr riski yüksək olur.

Qeyri müəyyənlik və riskin yaranması mənbələrinə aşağıdakılar da aid edilir:

- qərarın qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi zamanı məhdudluq, material, maliyyə, əmək və d. resursların çatışmazlığı;

- elmi dərketmənin mövcud səviyyəsi və metodları şəraitində obyektin bir mənalı tanınmasının mümkünsüzlüyü;
- sosial-psixoloji istiqamətdə, ideallarda, niyyətlərdə, qiymətlərdə, stereotip davranışlarında fərqlərlə müşayiət olunan insanın düşüncəli fəaliyyətinin nisbətən məhdudluğu;

1.2. İdarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində risklərin rolu, məzmunu və təhlili metodları

Bazar iqtisadiyyatında təşkilatların fəaliyyətinə təsir göstərən risk amili güclənir ki, burada söhbət hər hansı bir əlverişsiz hadisənin baş verməsinin mümkünlüyü ilə əlaqədar riskdən gedir. Bir qayda olaraq, risk dedikdə müəssisənin özünün resurslarının bir hissəsini itirmək, nəzərdə tutulmuş həcmdə gəlir əldə etməmək və ya əlavə xərclərin yaranması başa düşülür. Bazar iqtisadiyyatına xas olan iqtisadi risk kateqoriyası bizim şəraitdə də obyektivlik kəsb edir. O, geniş təkrar istehsalın bütün mərhələlərində yaranır və bu səbəbdən də həmin kateqoriyanın təhlilinin zəruriliyi və aktuallığı meydana çıxır.

Şirkətin fəaliyyət riski sahibkarlıq riski formasında əks olunur. Risksiz biznes yoxdur. Riskin bəzi növlərini müqavilə bağlamaqla sığorta şirkətlərinə ötürmək olar. Lakin, bununla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, riskin əksər hissəsi (menecerin səhvləri, qiymətin, tələbin dəyişməsi, layihənin düzgün seçilməməsi və i.a.) tam olaraq sahibkarın üzərinə düşür. Eyni zamanda fəaliyyətin genişləndirilməsi də müəyyən risklərin olacağını istisna etmir. Buna görə də bu gün, bazar mexanizmlərinin real fəaliyyəti ilə əlaqədar hadisələri qiymətləndirməyi, riski qiymətləndirməyi bacarmaq lazımdır. Burada risklərin təhlilinin rolu böyükdür.

Bazar şəraitində təhlilin vəzifələri genişlənir və dərinləşir. Belə ki, mövcud rəqabət istehsal, maliyyə, kommersiya və d. əməliyyatların aparılması zamanı mümkün səhvləri aradan qaldırmaq üçün sahibkarları informasiyanı aktiv öyrənməyə məcbur edir. Bazarın qanunlarından düzgün istifadə etmək, onun

qurbanına çevrilməmək üçün təkrar istehsal prosesinin tərkib elementlərinin təhlilinin qabaqcıl metod və formalarını tətbiq etmək lazımdır. Belə formalardan biri ki, iqtisadi məzmununun əsası «mümkün iqtisadi, maliyyə itgilərinin və ya uğurlarının, fiziki zərərin, seçilmiş davranış xətti ilə əlaqədar qeyri müəyyənliyin nəticəsi kimi ləngimənin mümkünlüyü» kimi xarakterizə olunan risklərin təhlilidir.

Riskin təhlili risk anlayışını, onun qiymətləndirilməsini, nəzarəti və idarə olunmasını özündə birləşdirən qeyri müəyyənlikdən irəli gələn problemlərlə əlaqədar çoxsaylı yanaşmaları əhatə edir. Başqa sözlə, riskin təhlili baş verə biləcək anlayışlarla bağlı olmalıdır. Riskin düzgün və vaxtında təhlili onların əsas prinsiplərinin və təhlilinin ardıcılığını bilməyi tələb edir. Bundan başqa, riskin təhlilinin bir birini təamlayan ik növə kəmiyyət və keyfiyyət təhlilinə bölünməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Riskin kəmiyyət təhlili sadə ola bilər. Onun başlıca vəzifəsi risk amillərinin, mərhələlərinin və işlərin, daha doğrusu, riskin potensial obyektlərinin, bundan sonra bütün mümkün risklərin müəyyən olunmasıdır.

Riskin dərəcəsinə təsir edən amilləri obyektivi və subyektiv olmaqla iki yerə bölmək olar.

Obfektiv amillərə bilavasitə müəssisədən asılı olmayan amilləri- inflyasiyanı, rəqabəti, siyasi və iqtisadi böhranları, ekologiyayı, gömrük rüsumlarını, vergi dərəcələrini və b. aid etmək olar.

Subyektiv amillərə həmin şirkəti səciyyələyən istehsal poiensialı, heyyyətin tərkibi, təsərrüfat əlaqələri, maliyyə vəziyyəti daxildir. Amillərin müfəssəl şərhini növbəti bölmədə veriləcəkdir.

Riskin kəmiyyət təhlili- ayrı-ayrı risklərin və layihənin bütölkədə riskinin ölçülərinin miqdarca müəyyən edilməsidir. Kəmiyyət təhlilinin məqsədi - layihənin meyarlarının, məsələn, amillərin seçilmiş göstəricilərinin dəyişməsindən xalis cari dəyərin dəyişməsinin öyrənilməsi və hesblanmasıdır. Xarici ölkələrdə risklərin təhlilinin geniş yayılmış metodlarından həssaslığın təhlilini, ssenarilərin təhlilini və Monte-Karlo metodu üzrə risklərin model-

ləşdirilməsini göstərmək olar. Həmin metodların qısa xarakteristikasını verək.

Həssaslığın təhlili. Həssaslığın təhlili zamanı əvvəlcə bazis variantı hesablanır və burada bütün dəyişənlər öz nəzərdə tutulan kəmiyyətini alır. Sonra aparılmış çoxsaylı hesablamalar əsasında mühümlük dərəcəsinə (məsələn, çox yüksək, orta, yüksək olmayan) və dəyişənlərin proqnozlaşdırılan ekspert qiymətləndirilməsi üzrə ekspert sıralanması aparılır. Sonra ekspert layihə üçün az və ya çox riskli amilləri müəyyən etməyə imkan verən həssaslığın matrisası qurulur.

Ssenarilərin təhlili. Təhlilin bu növü layihənin həssaslığının inkişafını o mövqedən davam etdirir ki, bütün qrup amillər real dəyişikliklərə uğrayır.

Monte-Karlo metodu ehtimal yanaşması bazasında həssaslığın təhlili və ssenarilərin təhlili metodlarını birləşdirir.

Rus iqtisadçılarının tədqiqatlarında riskin təhlili zamanı aşağıdakı metodlardan istifadə nəzərdə tutulur:

- statistik;
- xərclərin məqsədə uyğunluğunun təhlili;
- ekspert qiymətləndirmə;
- analogiya.

Statistik metodun mahiyyəti onunla səciyyələnir ki, həmin və ya oxşar istehsalda mövcud itgilərin və mənfəətin statistikasını öyrənilir, bu və ya digər iqtisadi faydanın həcmi və alınmasının təfəsilatı müəyyən olunur və gələcəyə daha mümkün proqnoz tərtib edilir. Bu zaman variasiya, dispersiya və standart kənarlaşma hesablanır. Kənarlaşma yüksək olan layihə və ya qərar və ya hətta şirkət belə yüksək riskli hesab olunur. Lakin, fikrimizcə, bu metodun çatışmazlığı ondan ibarətdir ki, o, həmişə olmayan çoxsaylı məlumatların mövcudluğunu tələb edir ki, nəticədə həmin metodun tətbiqi çətinləşir.

Məqsədə uyğunluğun təhlili potensial risk zonalarının təyin olunmasına əsaslanır.

Artıq xərclər aşağıdakı dörd əsas amillərlə bağlıdır:

- dəyərin ilkin yenidən qiymətləndirilməməsi;

- layihələşdirmə sərhədlərinin dəyişməsi;
- istehsaldakı fərqlər;
- ilkin dəyərin artması.

Ekspert qiymətləndirmə metodu- mütəxəssis-ekspertlərin anketləşdirilməsinə əsaslanır. Həmin anketlər qoyulmuş analitik vəzifələrə müvafiq olaraq sonradan statistik işlənir. Bu metodun çatışmazlığı onunla izah olunur ki, daha keyfiyyətli fikir əldə etmək məqsədi ilə ekspertizada iştirak üçün inkişaf meylləri ilə bağlı adekvat düşüncəyə malik yüksək ixtisaslı mütəxəssislər dəvət olunmalıdır.

Analoqlardan istifadə (oxşarlıq) metodu halların, predmetlərin, sistemlərin oxşarlığın axtarılmasını və onlardan istifadə olunmasını və onların digər analoji obyektlərlə müqayisəsini nəzərdə tutur. Fikrimizcə, nəzərdən keçirilən əvvəlki metod kimi analitikin təcrübəsi, intuisiyası böyük əhəmiyyət kəsb etdiyindən bu metod üçün də subyektivizm də xarakterikdir.

Biz belə hesab edirik ki, milli iqtisadiyyatın inkişafı xüsusiyyətlərinə görə daha məqbul, dəqiq və mümkün metod xərclərin məqsədə uyğunluğunun təhlili metodudur. Çünki bu metodun tətbiqi şəraitində yuxarıda göstərilən əsas amillər leqallaşdırıla bilər. Məsələn, maliyyə vəsaitlərinin risklik dərəcəsinin müəyyən edilməsi məqsədi ilə maliyyə sabitliyi göstəricilərinin təhlili zamanı bu mümkündür.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, riskin təhlili eyni zamanda nəyin baş verə biləcəyi və nəyin baş verməli olduğunu anlamaqla əlaqədardır. Bu məqsədlə, məsələn, ingils iqtisadçıları D.F.Kuper və K.B.Çempən riskin təhlilinin bütün aspektlərinə kompleks yanaşmanı nəzərdə tutan riskin proqramlaşdırılma-sından istifadəni təklif edir. Onun məqsədi qeyri müəyyənliyin aşkar olunması və ölçülməsi, effektiv və təsirli qərar vasitəsi ilə risklə əlaqədar qaçılmaz dəyişikliklərin mahiyyətinə daxil olmaq bacarığını artırmaqdır. Riskin proqramlaşdırılması riskin daha yaxşı idarə olunması məqsədi ilə riskin təhlilinin geniş və çevik tətbiqinə əsaslanır.

Özünün əsasına görə təhlilin nəzəriyyəsi kompyuter sənədləşməsi ilə

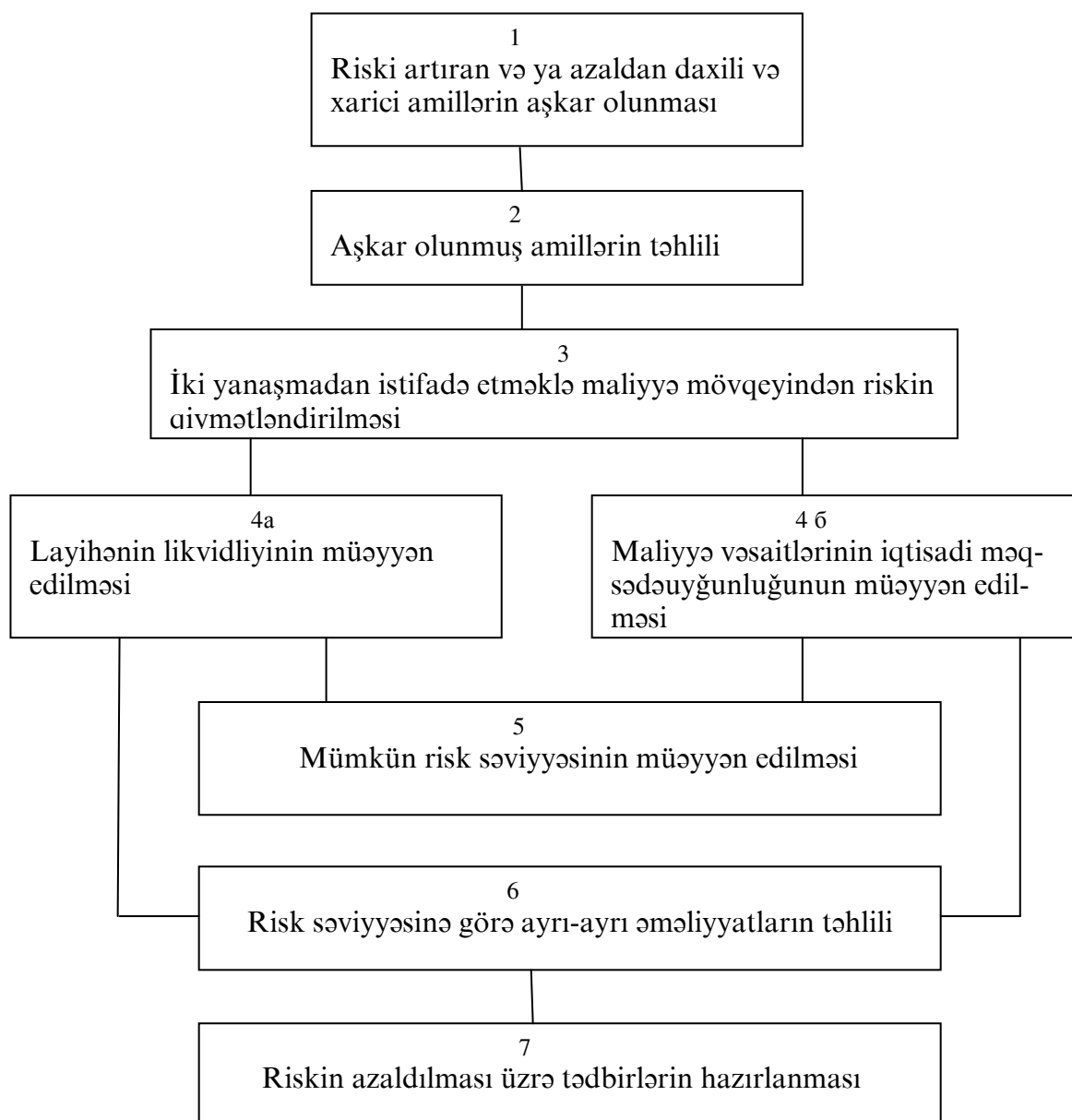
qarşılıqlı əlaqədə formalaşan verbal, qrafik və riyazi modellərin çevik ümumi şəbəkəsini yaratmağa, istifadə olunduğu model və vəziyyətləri birləşdirən, müvafiq modellər üçün nəzərdə tutulan qarşılıqlı əlaqəli məcmu metodları, işlə əlaqədar bir sıra ekspertiza və eksperimentləri tətbiq etməyə imkan verir.

Beləliklə, riskin təhlili iqtisadiyyatın bütün sferalarında vaxtında optimal və alternativ variantları seçməyə kömək edir. Fikrimizcə, məhz həmin nəzəriyyə bazar iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən mikro iqtisadi obyektlərin inkişafının proqnozlaşdırılmasının səmərəli vasitəsi ola bilər. Bu halda riskin təhlilinin ardıcılığı aşağıdakı kimidir: sistem alt sistemlərə bölünür, onların hər biri ilə əlaqədar qeyri müəyyənlik təhlil olunur, eləcə də risk ilə həmin obyektin elementləri arasında asılılıq dərəcəsi, riskin obyektə məcmu təsiri nəzərdən keçirilir.

Təhlilin bu formasının tətbiqi müəyyən şəraitlərdə, məsələn, qeyri müəyyənliyin əsas amil kimi çıxış etdiyi və seçilmiş hərəkət qaydasını şərti və ya mütləq istifadə etmək və ya kapitalın qiymətləndirilməsinin daha düzgün tələbi əsasında hesablanmış mənfəət norması və pul axını xərcləri ödəmək üçün kifayət etmədikdə və ya xalis dəyər ifadəsində onun mütləq həcmisifra yaxınlaşdıqda əlavə variantdan istifadə etmək haqqında qərarın həll olunmasının zəruriliyi meydana çıxdıqda tələb oluna bilər. Əgər proqram və ya investisiya mənfəətin ehtimal normalarının geniş müxtəlifliyinə səbəb ola bilən qeyri müəyyənliklə əlaqədardırsa, kommersiya riskinin təhlili yerində və zəruri ola bilər. Belə ki, bu metodika strateji və taktiki qərarların qəbul edilməsi üçün də yararlı ola bilər. İqtisadi təhlildən istifadə edərək, gözlənilən nəticənin ehtimalını müəyyən edərək və iqtisadi-riyazi metodların vasitəsi ilə riski qiymətləndirərək riskin maliyyə nəticələrinə təsirini azaltmaq və ya ondan qaçmaq və kommersiya təşkilatının həmin probleminin seçilməsi və ya onu uğursuz sonluq baş verdikdə qabaqcadan hazırlanmış atılacaq addımları özündə formalaşdıran digər proqramla əvəz etmək haqqında qərar qəbul etmək imkanı əldə edəcək.

Beləliklə, müəyyən mövqenin, istehsal, maliyyə, kommersiya əməliyyatlarının və onun tərkib elementlərinin optimal seçilməsinin mümkünlüyü ilə

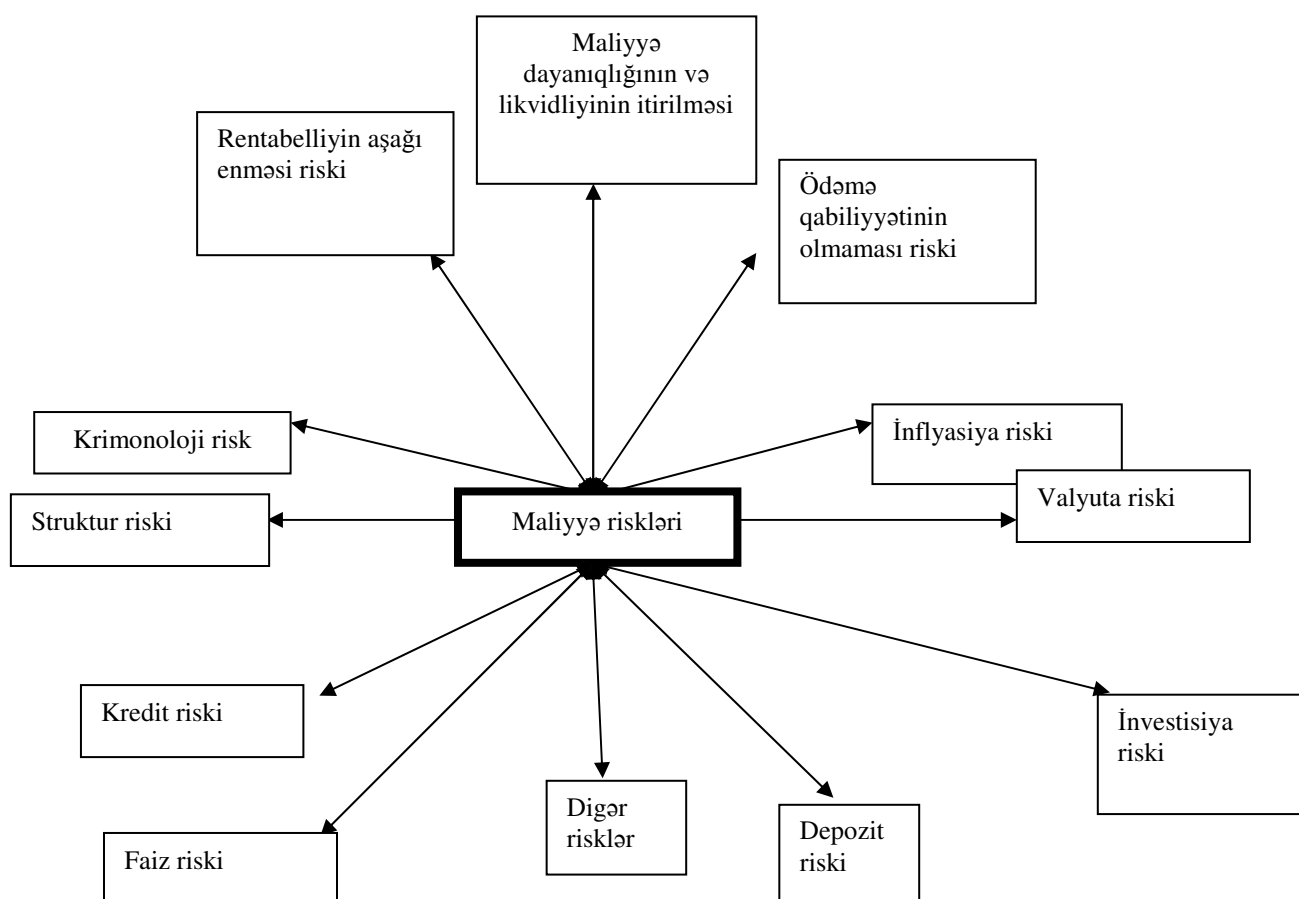
iqtisadiyyat özünütənzimləmə, balanslaşdırma, fəaliyyətin stabilliyini və sonra isə böhranlardan qaçmaq imkanı əldə edir. Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanlardan göründüyü kimi, riskin təhlilinin təyinatı layihədə iştirakın məqsədə uyğunluğu haqda qərarın qəbul olunması və onun nəticələrinin qiymətləndirilməsi üçün zəruri məlumatların əldə olunmasıdır. Riskin təhlilinin aparılmasının ardıcılığı 1.1 sayılı sxemdə verilmişdir.

Sxem 1.1. Riskin təhlilinin ardıcılığı

1.3. Risklərin təsnifatı və onların təhlinin ümumi prinsipləri

Gələcəkdə baş verəcək hadisələrin bu gün dəqiq olaraq bilinməməsi həmin hadisələrə dair verilən qərarların istənilən nəticəsini görməmək təhlükəsini yaradır. Belə təhlükə bir maliyyə sahəsində fəaliyyət göstərən investorun qəbul edəcəyi qərara da şamil edilir. Investor özünü bu və ya digər şəkildə həmin təhlükədən qorumağa səy göstərir. Özünü qoruma investisiya alternativləri arasından ən təhlükəsiz olanının seçilməsi şəkildə ola bilər, yaxud bu təhlükənin miqyasına görə investisiya qoyuluşundan daha yüksək səmərənin əldə edilməsini istəyə bilər. İstər az, istərsə də çox təhlükəli investisiya qoyuluşu seçilsin, hər iki variantdan yüksək səmərənin əldə olunması məqsədilə təhlükənin böyüklüyünü ölçmək zəruridir.

Sxem 1.2. Maliyyə risklərinin növləri

Özünün fəaliyyəti prosesində sahibkarlar yerinə və yaranma dövrünə,

onun səviyyəsinə təsir göstərən daxili və xarici amillərin məcmusuna, deməli, onların təhlili və təsviri metodlarına görə bir-birindən fərqlənən müxtəlif növ risklərlə qarşılaşır.

Riskin təhlili prosesində onun amili, səbəbi, səviyyəsi və səviyyəsinin göstəricisi kimi anlayışlar fərqləndirilir. Riskin səbəbi dedikdə işlərin nəzərdə tutulmuş gedişinə yayındırıcı təsir göstərən planlaşdırılmamış hadisələr başa düşülür. Bu hadisələri qabaqcadan görmək və duymaq mümkün və qeyri-mümkün ola bilər.

Layihə risklərinin təhlil edilməsinin məqsədi yalnız layihənin daha optimal idarə edilməsinə, bu sahədə təcrübə qazanmağa nail olmaq deyil, həm də onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinə səbəb olmaqdır.

Risklərin təhlilinin əsas vəzifələri aşağıdakılardır:

- risk hadisəsinin yaxınlaşmasını və başlanmasını müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmaq;
- risk amillərini seçmək;
- layihənin reallaşma prosesini modelləşdirmək, xoşagəlməz hadisələrin baş vermə ehtimalını qiymətləndirmək;
- onların təsirini minimumlaşdıran üsulları seçmək və ya müvazinətləşdirici tədbirlər təklif etmək;
- risk amillərinin dinamikasını izləmək və onları lazımi istiqamətdə dəyişmək;
- risk dərəcələrini azaltmağa imkan verən tədbirlər görmək və s.

Risk məfhumu hadisənin mümkün nəticələrinin alınmasına dair obyektiv mümkünlük ölçüsünü ehtiva etməkdədir. Obyektiv mümkünlük ölçüsü hər bir hadisəyə dair keçmiş məlumat və göstəricilərin elmi üsullarla analiz edilərək təyin olunur. Subyektiv mümkünlük ölçüsü isə heç bir tarixi göstəriciyə əsaslanmayaraq təyin olunur.

Təsərrüfat fəaliyyəti zamanı sahibkarın qarşılaşdığı riskləri ümumi halda üç qrupda göstərmək olar. Bu qrupların hər biri özünəməxsus risk növlərindən ibətdir: maliyyə, investisiya və kommersiya riskləri.

Maliyyə risklərinə aşağıdakı risk növləri aiddir:

- valyuta riskləri;
- kredit riskləri;
- faiz riskləri;
- bazar (portfel) riski.

1. Valyuta riskləri özündə bir valyutanın başqa bir valyutaya münasibətdə məzənnəsinin dəyişməsinə əks etdirir. Eyni zamanda xarici iqtisadi və kredit əməliyyatları zamanı, həmçinin müəssisənin xarici ölkədə apardığı investisiya siyasəti zamanı milli valyutanın məzənnəsinin dəyişməsi nəticəsində valyuta gəlirləri və xərclərinin əldə edilməsi ehtimalını əks etdirir.

Valyuta riski - xarici valyutada və qiymətli metallarda Bankın açmış olduğu mövqelər üzrə xarici valyuta və qiymətli metal məzənnələrinin əlverişsiz dəyişməsi nəticəsində itkilərin yaranması ehtimalı. Valyutanın riski idarə olunmasının və nəzarətin əsas məqsədi xarici valyutadan istifadə edilməklə aktivlərin və passivlərin formalaşdırılması zamanı bankın kapitalının itkisinin minimuma çatdırılması. Valyuta riskinin idarə edilməsi mərhələli şəkildə həyata keçirir:

- riskin aşkar edilməsi - açıq valyuta mövqeyinin və onun riskə uğraması təhlükəsinin müəyyən edilməsi;
- valyuta riskinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi;
- limitlərin müəyyən edilməsi

Bütün növ müəssisələr dəyişən valyuta məzənnələrinin və faiz normalarının tərəddüd etməsi nəticəsində bu riskə doğru meyli olurlar.

Valyuta risklərinə təsir göstərən amillər aşağıdakılardır:

- ödəniş balansının statistikasi;
- maliyyə qərarları;
- valyuta məzənnələrinin dəyişməsinin nəticələri;
- ölkənin valyuta ehtiyatlarının vəziyyəti və inflyasiyanın mühüm göstəricisi kimi dövlətin maliyyə və monetar siyasəti;
- rəsmi və bazar məzənnələri arasında olan «partlayışın» artması.

Valyuta riski faiz normalalarının hərəkətinin, daha doğrusu milli valyutanın xarici valyutaya münasibətdə qiymətinin qeyri-müəyyənliyi ilə əlaqədardır. Bu risk borc alanlara, kreditorlara, investorlara və möhtəkirlərə mühüm təsir göstərir.

Valyuta risklərinin aşağıdakı özünəməxsus növləri vardır.

- əməliyyat valyuta riskləri (sövdələşmə riski);
- translyasiya valyuta riski;
- iqtisadi valyuta nəticələri riski və s.

Əməliyyat valyuta riskini (sövdələşmə riski) pul vəsaitlərinin gözlənilən həcmdə daxil olmasına mübadilə məzənnəsinin dəyişməsinin bilavasitə təsiri nəticəsində zərərlərin yaranması və ya mənfəətin əldə edilməməsi ehtimalı kimi xarakterizə etmək olar.

Satılmış malların və ya göstərilmiş xidmətlərin dəyərinin öz ölkəsində və xaricdə ödənilməsi arasında əsas fərq ondan ibarətdir ki, beynəlxalq əməliyyatlarda iki və daha çox valyuta növündən istifadə olunur.

Translyasiya valyuta riski – müxtəlif ölkələrdə fəaliyyət göstərən qır müəssisələr baş müəssisəyə balans hesabatı təqdim edən zaman öz aktiv və passivlərini valyutada göstərməsi nəticəsində zərərlərin və ya artımın yaranma bilməsi riskidir. Bunu hərdən hesabat və ya balans riski də adlandırırlar. Bu riskin əsas yaranma mənbəyi müxtəlif ölkələrin valyutalarında ifadə olunan aktiv və passivlər arasında uyğunluğun olmamasıdır. Müxtəlif valyutalarla göstərilən maliyyə hesabatları aşağıdakı səbəblərə görə baş müəssisə üçün əsas olan valyutaya çevrilərək hesablanılır:

- vahid ümumi hesabatın hazırlanmasının zəruriliyi;
- müəssisənin fəaliyyətinin ümumi səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;

İqtisadi valyuta nəticələri riski (iqtisadi valyuta riski) – firmanın iqtisadi vəziyyətinə mübadilə məzənnəsinin dəyişməsinin arzu olunmaz təsirinin mümkünlüyü kimi müəyyən edilir.

İqtisadi valyuta nəticələri riski əmtəə dövriyyəsinin həcmnin azaldılması və ya istehsal amillərinə və hazır məhsullara müəssisənin istehsal qiymətinin daxili bazar qiymətləri ilə müqayisədə dəyişməsi, dövlət tərəfindən həyata

keçirilən siyasətə və ya inflyasiyanın nəticələrinə görə əmək ödənişlərinin artırılmasının dayandırılması, oxşar məhsulların istehsalçıları tərəfindən rəqabət səviyyəsinin dəyişməsi kimi məsələlərlə əlaqəlidir.

1. Kredit riski – borcalana kreditin verilməsindən sonra müəyyən nəticənin əldə edilməsi ehtimalını, yəni, kredit müqaviləsinin şərtlərinə və müddətinə uyğun olaraq, kredit üzrə əsas borc və faizlərin borcu alan tərəfindən vaxtında qaytarılması ehtimalını göstərir.

Kredit riski - borclu tərəfindən Bank qarşısında qəbul edilmiş öhdəliklərin müqavilə şərtlərinə əsasən yerinə yetirilməməsi, vaxtında yerinə yetirilməməsi və ya tam olaraq yerinə yetirilməməsi nəticəsində itkilərin yaranması ehtimalı. Həmçinin kredit risklərinin idarə olunmasının komponentləri, kredit risklərinə Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti və üst səviyyə menecment nəzarəti, təşkilatı struktur, sistem və prosedurlar, kreditlərin verilməsi, kredit risklərinin ölçülməsi, kreditlərin idarə edilməsi, kreditlərin təsiqi, kredit risklərinin monitorinqi və nəzarət, limitlərin müəyyən edilməsi, səlahiyyətlərin verilməsi, problemli kreditlərin idarə edilməsi.

Kredit risklərinin aşağıdakı özünəməxsus növləri vardır:

- kreditin qaytarılmaması və ya «del-kredere» riski;
- depozit riski;
- lizinq əməliyyatlarının riski;
- faktoring əməliyyatlarının riski;
- forfeyl və s. risklər.

Kreditin qaytarılmaması riski. Kredit xidmətinin daha geniş yayılan növü əsasını borc alanların növünə, müddətinə, təminatlılıq xassəsinə, verilmə qaydasına, ödənilmə ardıcılığına, faiz normasının xarakterinə, faizlərin ödənilməsi üsullarına, kreditorların sayına, göstərilən xidmətlərə və s. görə müəyyən edilmiş kreditlər təşkil edən ssudalar hesab olunur.

Bank ssudalarının bütün növlərinin içərisində daha yüksək xüsusi çəkini tikinti təşkilatlarına verilən ssudalar tutur. İnvestisiya layihələrinin reallaşdırılması zamanı kapital qoyuluşlarının mühüm mənbəyi kimi çıxış edən

bu ssudaları müddətinə görə qısamüddətli – bir ilə kimi (dövriyyə vəsaitlərini balanslaşdırmaq üçün), orta müddətli – bir ildən üç ilə kimi və uzun müddətli olmaqla üç yerə bölmək olar:

Depozit riski likvidlik risklərinə aid edilir və əmanətçilərin öz əmanətlərini kredit təşkilatlarından vaxtından əvvəl götürməsi ilə bağlıdır.

Müxtəlif əmanətlər arasında tələb olunanadək və müddətli əmanət depozitləri xüsusi yer tutur.

Depozitlərin yaradılması və ya itirilməsinə dair xəbərdarlığın olmaması xüsusi şərtlərin meydana çıxmasına səbəb olur. Həmin şərtlər müştəri və bank arasında bağlanan bank qoyuluşuna dair müqaviləyə əlavə edilir.

Kredit müəssisələri sərəncamlarında olan depozitlərin istifadə səviyyəsini vaxtaşırı olaraq qiymətləndirməlidirlər. Bunun uzun depozitdən asılılıq əmsalı müəyyən edilir. Bu əmsal vahidə bərabər olmalıdır. Bu o deməkdir ki, kreditörün bütün depozitləri onun dövriyyəsində iştirak edir.

Lizinq əməliyyatlarının riski. Müəssisələrin xüsusiyyətindən asılı olaraq lizinq verən və lizinq alan arasındakı münasibətlərdə 2 növ birbaşa və dolayı lizinqlər fərqləndirilir.

Birbaşa lizinqdə əmlakın istehsalçısı və ya sahibi özü lizinqverən kimi çıxış edir, lakin dolayı lizinqdə isə istehsalçı və ya sahibkarla alıcı arasında üçüncü şəxs vasitəsi kimi çıxış edir.

Kreditvermə metoduna görə müddətli və bərpa edilən lizinq zamanı isə lizinq haqqında müqavilə birinci müddəti qurtardıqdan sonra yenidən bərpa edilir.

Lizinq əməliyyatları zamanı meydana çıxan riskləri qiymətləndirmərkən kredit müəssisələri adətən aşağıdakı amilləri nəzərdən keçirirlər:

- lizinq alan müəssisənin maliyyə vəziyyətini və kommersiya şöhrətini;
- müəssisənin yerləşdiyi ölkəyə iqtisadi, sosial-siyasi və fiskal monitar vəziyyəti (milliləşdirmə riski, icarə haqqının ödənilməsinin çətinləşməsi və s.);
- sazişlərin həcmnin satış qiyməti, bu qiymətlərin növbəti illər ərzində digər ikinci dərəcəli bazarlarda dəyişməsi dinamikasını;
- lizinq alan müəssisə tərəfindən lizinq obyektinin istismar şərtləri və s.

Lizing əməliyyatlarına görə risk bir çox amillərlə əlaqəlidir. Onlar arasında ən mühümləri iki amil hesab olunur:

- lizing sazişlərinin keyfiyyəti;
- avadanlıqların daşınması müddətinin pozulması.

Faktoring əməliyyatlarının riski ixracatçı ilə idxalçı arasında xüsusilaşmış maliyyə müəssisələrində pul tələbnamələrinin alınmasında vasitəçilik xidmətindən müəyyən edilmiş nəticələrə nail olunmasının mümkünlüyünü bildirir.

Tədavül xərclərini aşağı sala bilən, dövriyyə kapitalının dövr sürətini artırmağa və onun ödənilməməsi riskinin aradan qaldırmağa imkan verən amillər aşağıdakılardır:

- intizam tələbnamələr çantasının vaxtında reallaşdırılması;
- sadələşdirilmiş quruluşa malik balansın olması;
- müştərilərə və başqalarına tələbnamələri inkasasiya müddətinin azaldılması.

Forfeyrd riski borc və ödəniş sənədlərini əvvəlki sahiblərinə qaytarmaq hüququ olmayan idxalçının borc öhdəliklərinin ödənilməsinə görə kredit müəssisələrinin riskidir.

Daxili ticarətin kreditləşdirilmiş forması olan forfeyrd etmə ixracatçıya bir neçə üstünlüklər verilir:

- ödənilməmənin riskini sığorta edir;
- onu debitor borclarından azad etməyə imkan verir və s.

3. Faiz riski - Bankın aktiv, passiv və balansdankənar alətləri üzrə faiz dərəcələrinin əlverişsiz dəyişməsi nəticəsində itkilərin yaranması ehtimalı. Bu riskə Bankın faiz dərəcəsinin dəyişməsinə həssas olan bütün aktiv və passivlər meyllidir. Bankın faiz dərəcəsi potensial həcmnin təyin olunması üçün faiz dərəcələrinin boşluğunun təhlili üsulundan istifadə edilir (GAP[1] təhlil). GAP təhlil zamanı faiz riskinin göstəricisi kimi, faiz dərəcələsinin dəyişməsinə həssas olan aktivlər/ passivlərin balanslaşdırılmaması səviyyəsi əsas götürülür. Bundan əlavə faiz dərəcəsinə həssas aktiv və öhdəliklərin həssaslıq testi tətbiq

edilir, faiz dərəcələrinin 1% artım və azalmasının bankın xalis mənfəətinə təsiri proqnozlaşdırılır. Bank üzrə faiz kpredi marjası 8% müəyyən edilmişdir.

Faiz riski faiz normalarının dəyişməsi nəticəsində cəlb edilmiş vəsaitlər üzrə kredit müəssisələrinə, investisiya fondlarına verilən kredit normalarına əsasən, onlar tərəfindən ödənilən məbləğin müəyyən edilən həcmdə olması ehtimalıdır.

Faiz riskinin iki növü var: mövqeli və quruluşlu.

Mövqeli faiz riski konkret vaxtın faizi üzrə hər hansı bir vəziyyətin riskini göstərir. Məsələn, kredit müəssisəsi üzən faiz norması ilə tikinti təşkilatına kredit verib. Bu kreditin müəssisəsinə gəlir gətirməsi məlum deyil. Belə vəziyyətdə ortaya «bu riskləri idarə etmək üçün balansda nə kimi addımların atılması lazımdır?» sualı meydana çıxır. Hər şeydən əvvəl qoyuluşlar üzrə faizləri dəyişmək və onların aktiv və passivlər arasında paylaşdırmaq lazımdır.

Quruluş riski ümumiyyətlə kredit müəssisəsinin balansına əsasən faiz normalarının artıb-azalması ilə bağlı olan pul bazarında meydana çıxan dəyişikliklərlə əlaqədardır.

Ümumiyyətlə, faiz riski həm alınmış faizlərdə yaranan mənfəətə, həm də bütövlükdə kredit müəssisəsinin balansına eyni cür təsir göstərir.

Faiz riskinin yaranma mənbələri aşağıdakılardır:

- müxtəlif faiz normaları içərisindən daha səmərəlisini düzgün seçməmək;
- kredit müqavilələrində faiz normalarının mümkün dəyişməsinə nəzərə almamaq;
- Mərkəzi Bankın faiz siyasətinin dəyişməsi;
- kreditin istifadə müddətinə vahid normanın qoyulması;
- kredit müəssisələrində faiz siyasətinin işlənilib hazırlanmış strategiyasının olmaması;
- faiz normalarının dəqiq olmayan səviyyəsinin seçilməsi və s.

4. Bazar (portfel) riski qiymətli kağızların buraxılışı, bölgüsü və alqı-satqı ilə əlaqədar həyata keçirilən əməliyyatlar zamanı müəyyən nəticələrin əldə edilməsi mümkünlüyünü göstərir. Qiymətli kağızların gəlirliyi üç amildən

asılıdır: alış qiymətindən, aralıq ödənişlərindən və satış qiymətindən.

Bazar riski - Bankın ticarət portfelindəki maliyyə alətləri və törəmə maliyyə alətlərinin bazar qiymətlərinin, habelə xarici valyutaların və qiymətli metalların məzənnələrinin əlverişsiz surətdə dəyişməsi nəticəsində itkilərin yaranması ehtimalı. Bazar riskinin idarə edilməsinin elementləri, bazar risklərinə Müşahidə Şurası, İdarə Heyəti və üst səviyyə menecment nəzarəti, təşkilatı truktur, qiymətləndirmə, risklərin ölçülməsi, bazar riskinin, daha bəsit yollarla ölçülməsi, risklərin toplanması, risklərin monitorinqi, riskə nəzarət, audit

İnvestisiya portfeli bir investorun əlində olan qiymətli kağızlar toplusudur. İstənilən portfel özündə müxtəlif təminat və risk səviyyəsini göstərən müəyyən səhmlər, istiqrazlar toplusunu əks etdirir. İnvestor həmişə iki portfeldə daha çox gəlir əldə etmək və qoyuluşun daha az riskli olmasını təmin etmək kimi dilemma ilə qarşılaşır.

İnvestisiya risklərinin aşağıdakı növləri vardır:

1. Başa çatdırılmamış tikinti işlərinin riski;
2. Xərclərin artırılması riski;
3. İstehsal riski;
4. Bazarla əlaqəli risk.

Başə çatdırılmamış tikinti işlərinin riski əsasən başə çatdırılmasına zəmanət verilmiş iri həcmli investisiya layihələrinin maliyyələşdirilməsi zamanı meydana çıxır.

Tikinti işlərinin başə çatdırılmamasına əsasən aşağıdakı amillər səbəb ola bilərlər:

- bütün layihəni və ya onun hissəsini məhv edə bilən qəza hadisələrinin baş verməsi;
- podrat işlərini görən təşkilatın iflasə uğraması, müflis olması;
- işlənilib hazırlanmış biznes-planda dəyişikliklərin olması və onların reallaşdırılmasının qeyri-mümkünlüyü;
- işlərin başlanılmasına kimi və başladıqdan sonra layihənin smetasında ziddiyyətin olması;

- iqtisadi mühitdə dəyişikliklərin olması (qiymət, vergi) və s.

Belə hallarda müəssisəni səmərəsiz layihənin həyata keçirilməsini davam etdirməyə məcbur etmək məqsəduyğun sayılır.

Xərclərin artırılması riski layihənin reallaşdırılmasının ilkin planının dəyişməsi və ya tikintiyə hesablanmış xərclərin aşağı düşməsi nəticəsində baş verir. İlkin smetadakı dəyişiklikləri nəzərə alaraq, investorlar limitlər müəyyən edilməmişdən əvvəl pul buraxılışının artan məbləğində düzəlişlər edə bilərlər. Bu məbləği artırmaq üçün borc alan müvafiq riski öz üzərinə götürməsi barədə danışıqlar aparmalıdır və nəzərdə tutulmayan əlavə xərcləri öhdəlik götürərək, əlavə (ehtiyat) kreditlərinin köməyi ilə ödəyə bilər.

Tikinti işlərinin müddətinin uzadılması xərcləri artırır. Ona görə ki, tikintinin aparıldığı dövr ərzində kapital qoyuluşunun həcmində tərkib hissəsi olan ödənilən faizlərin məbləği də artır. Bunlar daha ciddi nəticələrə səbəb ola bilər, məsələn, əgər malların tədarükü müəyyən olunmuş vaxtda həyata keçirilməzsə satış üzrə müqavilələr pozula bilər.

Müəssisənin fəaliyyəti ilə əlaqədar risklər və ya iqtisadi risklər texniki (layihənin işlənilib hazırlanması tələblərinə cavab verməmək, məsləhətçi firma tərəfindən pis mühəndis xidmətinin göstərilməsi, şəxsi heyətin qeyri-qənaətbəxş şəkildə öyrədilməsi) və ya iqtisadi (istehsal xərclərinin artımı, xammal ehtiyatlarının çatışmaması) problemlərin mövcudluğundan yaranır. Kreditorlar bu risklərin çoxunu adətən qiymətləndirilə bilən və «idarə oluna bilən» olduqları halda öz üzərinə götürürlər.

Bazarla əlaqəli risklər – reallaşdırma riski. Bu risklər əsasən aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

- bazarın (onun həcmində, segmentlərinin) düzgün qiymətləndirilməməsi;
- malların köhnəlməsi və ya onların müasir bazarın tələblərinə uyğun gəlməməsi;
- gözlənilən qiymətin aşağı düşməsi və ya reallaşdırma imkanlarının pisləşməsi (məsələn, satış üzrə uzunmüddətli müqavilələrin pozulması).

Kommersiya riski – müəssisənin elmi, təşkilati-texniki potensialından tam

istifadə etmək üçün həyata keçirilən tədbirlər zamanı gözlənilən nəticənin əldə edilməsi mümkünlüyünü bildirir.

İqtisadi əlaqələrin iştirakçıları müxtəlif çeşidli kommersiya riskləri ilə qarşılaşırlar. Onlardan ən əsasları marketinq və işgüzar risklərdir. Bu risklər əsasən aşağıdakı səbəblərlə bağlıdır:

- müqavilələrin bağlanmasından sonra məhsulların satış qiymətinin dəyişməsi;

- borc alanlar və ya alıcılar ödəniş qabiliyyətli olmadıqda;

- məhsula olan tələbin dəyişkən olması;

- sifarişçinin malları qəbul etməməsi, onlardan imtina etməsi;

- istehsal xərclərinin məbləğinin dəyişkən olması.

Məhsula olan tələb nə qədər sabit olarsa, kommersiya riski də bir o qədər az olar.

Bazarlarda malları kəskin dəyişkən qiymətlərlə satılan müəssisələr daha sabit qiymətli müəssisələrə nisbətən risklə daha çox qarşılaşırlar.

İstehsal xərclərinin məbləği daha çox sabit olmayan müəssisələr güclü kommersiya riski ilə qarşılaşırlar. Beləliklə, müəssisələrin qiymətləri dəyişmək qabiliyyəti nə qədər çox olarsa və uyğun olaraq xərcləri həqiqətən dəyişə bilərsə, kommersiya riskinin səviyyəsi də bir o qədər aşağı düşər və əksinə.

II FƏSİL. RISKLƏRİN İQTISADI TƏHLİLİ METODİKASI

2.1. Risklərin yaranması şəraitlərinin təhlili

İctimai ədəbiyyatlarda nəinki «risk» anlayışının məzmununun başa düşülməsinə, həmçinin onun təbiətinə obyektiv və subyektiv cəhətdən müxtəlif nöqteyi-nəzərdən yanaşmalar mövcuddur. Ədəbiyyatlarda riskin ya subyektiv, ya da obyektiv-subyektiv təbiətinə üstünlük verilir. Bunların içərisində isə önəmli yeri onun obyektiv-subyektiv təbiəti tutur.

Risklərin qabaqcadan və operativ təhlilinin başlıca məqsədi onların nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Müxtəlif istehsal təyinatlı təsərrüfat subyektlərində fəaliyyət növləri üzrə fərqlənən saysız-hesabsız miqdarda əsas və əlavə risklərdən istifadə edildiyinə görə, onların nəticələrinin qiymətləndirilməsində də müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Deməli, risklərin nəticələrinin həm qabaqcadan və həm də sonradan qiymətləndirilməsində çoxlu sayda tədqiqat üsullarından istifadə edilir. Bu üsulları bilmədən hansı riskin hansı üsullarla qiymətləndirilməsinin və dəqiq nəticələrin əldə edilməsinin mümkünlüyünü təyin etmək olmaz. Bazar münasibətləri şəraitində bir sıra maliyyə əməliyyatları (Məsələn, vençur (riskli) investisiya qoyuluşları, aksiyaların alınması, selinq əməliyyatları, kredit əməliyyatları və s.) kifayət qədər əhəmiyyətli risklərlə əlaqədardır. Onlar həm əməliyyata başlamazdan əvvəl və həm də əməliyyatın icrası mərhələlərində risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsini və onun həcmnin təyin edilməsini tələb edir.

Risk müəyyən alternativlərin seçimi və onların nəticəsinin ehtimalını hesablamaqla bağlıdır, elə bu onun subyektiv tərəfidir. Buradan aydın olur ki, insanların hadisələrə psixoloji, ideoloji və s. baxışları müxtəlif olduğundan, riskin bu və ya digər səviyyəsinə də baxışları müxtəlif olur.

Riskin obyektiv tərəfi də var. Riskin obyektiv mövcudluğu sosial iqtisadi həyatın subyektləri kimi çıxış edən variantların, maddi və ideoloji münasibətlərin, bir çox təbii, sosial və texnoloji proseslərin mövcudluğu imkanını bir şərt kimi qarşıya qoyur.

Riskin obyektivliyi ondan ibarətdir ki, o, fəaliyyət cəhətdən real həyatda mövcud olan və baş verən hadisələri əks etdirir. Beləki, risk onun mövcudluğunun qəbul edilib-edilməməsindən, araşdırılmasından və ya rədd edilməsmindən asılı olmayaraq mövcud olur. Riskin obyektiv-subyektiv təbiəti onunla izah olunur ki, o, həm subyektiv xarakterli proseslərdən, həm də son nəticədə insanların idrak və iradəsindən asılı olmayan proseslərdən törəyir.

Risklərin təbiətinin araşdırılması onların yaranma mənbələrini müəyyən etməyə imkan verir. Risklər əsasən aşağıdakı mənbələr hesabına yaranır.

1. Öz-özünə baş verən və ya daxili səbəblərdən törəyən təbii proses və hadisələr, təbii fəlakətlər.

Təbiətin təbii gücləri aşağıdakılar kimi təzahür olunur: zəlzələ, daşqın, qasırğa, tufan, sürüşmə, həmçinin ayrı-ayrı xoşagəlməz təbii hadisələr – şaxta, sırsıra, dolu, ildırım, quraqlıq və s.

Bütün bu proseslər sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə mənfi təsirlər göstərməklə, gözlənilməyən xərclərin mənbəyinə çevrilə bilər.

2. Təsadüfilik. Sahibkarlıq fəaliyyətinin subyektləri kimi çıxış edən, mövcudluğu ehtimal edilən bir çox sosial-iqtisadi və texnoloji proseslər, çox variantlı maddi münasibətlər eyni şəraitdə bu və ya digər oxşar hadisələrin eyni cür baş verməməsinə səbəb olur. Beləki, burada təsadüfi elementi mövcud olur. Bu da gözlənilən nəticənin qabaqcadan baş verməsini müəyyən etməyin qeyri-mümkün olduğunu göstərir.

Məsələn, müəyyən marşrutda işləyən nəqliyyat vasitəsinin sərnişinlərinin sayını qabaqcadan dəqiq demək mümkün deyildir. Onların sayı həmişə təsadüfi olacaqdır. Bununla yanaşı cari marşrutda işləyən, əhaliyə nəqliyyat xidməti göstərən müəssisənin fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərə bilən nəqliyyat vasitələrinin sayını da müəyyən etmək lazımdır.

Sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticələrinə təsir göstərən, daha çox nəzərə çarpan, qabaqcadan müəyyən edilə bilinməyən təsirlər aşağıdakılardır:

- qəzanın müxtəlif növləri – yanğın, partlayış, atom və istilik elektrik stansiyalarının tullantıları və bu kimi digər hadisələr;

- avadanlığın sıradan çıxması;
- istehsalatda, nəqliyyatda baş verən xoşagəlməz hadisələr və s.

Təcrübə onu göstərir ki, cəmiyyət tərəfindən yuxarıda sadalanan təsadüfi hadisələrin baş verməsi ehtimalını, onların vura biləcəyi zərərləri azalda bilən addımlar atılsa da, onların baş verməsi ehtimalı olduğu kimi qalır və onları heç bir qabaqcıl mühəndis-texniki tədbirlər aradan qaldıra bilməz.

1. Mübarizəli ideyaların mövcudluğu və ziddiyyəti, maraqların toqquşması.

Riskin bu mənbəyi son dərəcə çoxlu sayda müharibələrdən və ümummilli münaqişələrdən rəqabətə və adi maraqların toqquşmasına kimi hadisələrin təzahüründən ibarətdir.

Beləliklə, sahibkar müharibə əməliyyatları zamanı aşağıdakı hallarla qarşılaşa bilər: İdxal və ixrac əməliyyatlarının dayandırılması; malların hətta müəssisələrin müsadirə olunması; xarici investisiyaya məhdudiyyətin qoyulması; xaricdəki aktivlərin və ya gəlirlərin dondurulması yaxud zorla əldən alınması və s.

Alıcılar uğrunda mübarizə zamanı rəqib müəssisələr buraxılan məhsulların nomenklaturasını və çeşidlərini artırır, onların keyfiyyətini yaxşılaşdırır, qiymətlərini aşağı salır və s. Ədalətli olmayan rəqabət də mövcuddur. Belə ki, bu zaman rəqiblərdən biri digərinin sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə qeyri-qanuni yollarla, düzgün olmayan fəaliyyətlə – vəzifəli şəxslərin alınması, rəqibi ləkələməklə, birbaşa zərər vurmaqla ona maneə olur və onun işinin çətinləşdirir.

Əks təsirin elementləri içərisində maraqların sadəcə uyğun gəlməməsi də durur ki, bu da sahibkarlıq fəaliyyətinin nəticəsinə neqativ təsir göstərə bilər.

Beləliklə, ümumiqtisadi inkişafda əks təsir və ziddiyyətli fikirlərin olması sosial-iqtisadi həyata qeyri-müəyyənlik gətirməklə risk vəziyyəti yaradır.

1. Qeyri-müəyyənliyin və riskin təkrar istehsalı prosesinə ziddiyyətli ideyaların mövcudluğunun ehtimallı xarakter də təsir göstərir. Elm və texnikanın inkişafının ümumi istiqaməti xüsusilə hazırki dövrlərdə çox dəqiqliklə deyilə

bilər. Lakin bu və ya digər elmi kəşflərin, texniki ixtiraların konkret nəticələrini tam şəkildə qabaqcadan müəyyən etmək praktiki olaraq qeyri-mümkündür.

Texniki tərəqqi risksiz həyata keçirilə bilməz, çünki texniki tərəqqi riskin ehtimallı təbiətinin şərtidir.

2. Qeyri-müəyyənliyin mövcudluğu həmçinin hadisə, proses və obyektlər barəsində natamam, kifayət qədər olmayan məlumatlarla əlaqədardır. Bu hadisə, proses və obyektlərə dair informasiyaların toplanması və yenidən işlənməsi prosesində insanlar qarşısında məhdudiyyətlər mövcud olur və bu informasiyalar daim dəyişkən olur.

Qərarların qəbul edilməsi prosesi kifayət qədər tam və düzgün informasiyaların olmasını tələb edir. Bu informasiyalar aşağıdakıların mövcudluğu barəsində məlumatlar verir:

- kapitalla, mallara, iş və xidmətlərə olan tələbin mövcudluğu və səviyyəsi;
- alıcıların, əməkdaşların və rəqiblərin ödəniş qabiliyyəti və maliyyə sabitliyi;
- qiymətlər, məzənnələr, tariflər, dividendlər;
- avadanlıqların və yeni texnikanın imkanları;
- rəqiblərin ehtimal edilən qərarları, fəaliyyət formaları və mövqeləri və s.

Lakin təcrübədə bu cür informasiyalar müxtəlif cinsli, müxtəlif keyfiyyətli, natamam və ya təhrif olunmuş olurlar.

Məsələn avadanlığın məhsuldarlığı haqqında informasiya mənbəyi kimi layihə, normativ və ya faktiki məlumatlar çıxış edə bilər. Onların çoxu böyüdülmüş, yuvarlaqlaşdırılmış olur ki, onlar arasında da əhəmiyyətli dərəcədə ziddiyyətlər mövcud olur.

Bundan başqa rəqib müəssisələrdə yanlış fikir oyatmaq üçün bir çox müəssisələr öz informasiyalarını bilərəkdən təhrif edirlər.

Beləliklə, qərarların qəbul edilməsi zamanı istifadə olunan informasiyaların keyfiyyəti nə qədər aşağı olarsa, bu qərarların mənfi nəticələr alması riski də bir o qədər yüksək olur.

3. Qeyri-müəyyənliyin yaranması və riskin baş verməsi səbəblərinə aşağıdakılar aid edilir:

- Qərarların qəbul edilməsi və reallaşdırılması zamanı maddi, maliyyə, əmək və s. resursların məhdudluğu və kifayət qədər olmaması;
- elmi dərkətmənin metodları və səviyyələrinin cari şərtləri zamanı obyektin birmənalı şəkildə dərk edilməsinin qeyri-mümkünlüyü;
- sosial-psixoloji quruluşlarda, ideya və fikirlərdə, qiymətlərdə və sairədə insanların şüurlu fəaliyyətində əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənən nisbi kənarlaşmaların mövcudluğu.

Risqlərin yaranma mənbələrini müəyyən etdikdən sonra menecer onun aşağı salınması yollarını müəyyən etməlidir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində istənilən istehsalçının fəaliyyətinin son nəticəsi hər şeydən əvvəl mənfəət səviyyəsində öz əksini tapır. Sözü gedən göstərici təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyini və onun gələcək mövcudluğunun mümkünlüyünü müəyyən edir. Bu zaman istehsalçı sosial marketinq rəqabətinə müvafiq olaraq bütün cəmiyyətin maraqları nöqtəyi nəzərindən mala olan tələbatı ödəməlidir. Bu halda istehsalçını müflisləşmə təhlükəsi gözləmir, çünki risk amilləri həm minimal və həm də idarə olunandır. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitində işgüzar aktivliyi və maliyyə sabitliyini şərtləndirən xarici amillər çox dinamikdir və yalnız marketinqin müxtəlif elementləri və alətlərinin köməkliyi ilə onları izləmək və nəzarət etmək mümkündür. Məhz marketinq riskləri idarə etməyə, maliyyə sabitliyinin saxlanması ehtimalını yüksəltməyə imkan verir.

Risk- istehsalçının faktiki davranışının zəruri, planlaşdırılan, nəzərdə tutulandan az ola biləcəyi ehtimaldır, daha doğrusu, bu, fəaliyyətin situativ xarakteristikasıdır. Məlumdur ki, bütün sahibkarlar onun minimuma endirməyə çalışır.

Risqlərin yaranması şəraitinin təhlilinə əsasən onlar aşağıdakı səbəblərdən yüksək olur:

- problemlər gözlənilmədən qəflətən yaranır;
- istehsalçının keçmiş təcrübəsinə uyğun olmayan məsələlər ortaya çıxır;

- rəhbərlik tərəfindən vaxtında əks tədbir görülmür;
- müəssisənin mövcud daxili iqtisadi vəziyyət ilə bağlı vaxtında əks tədbir görülmür.

Statistik tədqiqatın nəticələri göstərir ki, gözlənilən gəlir nə qədər yüksəkdirsə, risk də bir o qədər yüksək olacaq. Risk səviyyəsinin təhlili üçün əksər hallarda müəyyən vaxt kəsiyində (riskin dinamikası) və ya müəyyən vaxt müddətində (konkret situasiya riski, statistik risk) xalis mənfəətin həcmünün orta kvadrat kənarlaşmasından istifadə olunur.

Bundan başqa, riskin qiymətləndirilməsi nəzəriyyəsinin elementlərindən istifadə edilir. Bu nəzəriyyəyə əsasən işgüzar aktivliklə risk səviyyəsi arasında optimal balans «yırğalanma» və «burub bağlama» situasiyalarında əldə olunur, istehsalçıların fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri hallarında ölçülən həcmdə mənfəət və zərərin əldə olunmasını səciyyələndirir. Yüksək diversifikasiya dərəcəsində buna nail olmaq mümkündür. Bu nəzəriyyəyə görə riskin 0,12-0,18% diapazonunda optimal hesab olunur. Diversifikasiyadan başqa istehsalçının «yüksək dəyəri» də olmalıdır.

Riskin yaranma səbəblərinin və şəraitinin təhlili bazar və rəqabət şəraitində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin iqtisadi təhlilinin yeni istiqaməti hesab olunur. Mülkiyyət formasından, buraxılan məhsulun növündən, fəaliyyət istiqamətindən və i.a. asılı olmayaraq müəssisənin iqtisadi vəziyyəti nə qədər mürəkkəb olarsa onun maliyyə təhlili daha keyfiyyətli aparılmalıdır.

Riskin və müflisləşmə vəziyyətinin yaranmasının əsas səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Təsərrüfatçılıq şəraiti ilə bağlı obyektiv səbəblər:

- maliyyə, pul, kredit, vergi sisteminin, normativ və qanunvericilik bazasının təkmil olmaması;
- inflyasiya səviyyəsinin yüksək olması.

2. Təsərrüfatçılıqla bağlı subyektiv səbəblər:

- rəhbərliyin riski görmək və onunla əlaqədar gələcəkdə müflisləşmədən qaçmaq bacarığının olmaması;

- tələbin zəif öyrənilməməsi, satış şəbəkəsinin, reklamın olmaması səbəbindən satışın həcmnin azalması;
- istehsalın həcmnin azalması;
- məhsulun keyfiyyətinin, rəqabətqabiliyyətinin və qiymətinin azalması;
- özünü doğrultmayan yüksək xərclər;
- məhsulun rentabelliyyətinin aşağı olması;
- istehsalın böyük tsikliliyi;
- böyük borc məbləği, qarşılıqlı ödəməmələr;
- menecerlərin-köhnə idarəetmə məktəbi nümayəndələrinin bazarın formalaşmasının reallığına zəif adaptasiyası, geniş tələblə istifadə olunan məhsul buraxılışı üçün təşəbbüs göstərmək, səmərəli maliyyə, qiymət və investisiya siyasətini seçmək qabiliyyətinin olmaması;
- müəssisənin kapitalının təkrar istehsalının iqtisadi mexanizminin balanslaşdırılmaması.

Riskin yaranması situasiyalarını nəzərdən keçirək (cədvəl 2.1).

Cədvəl 2.1

**Müxtəlif müəssisələr və bununla əlaqədar müflisləşmə üzrə
situasiyaların xarakteristikası**

Müəssisənin tipi	Rentabel- lik	Xüsusi vəsaitlər	Borc vəsaitləri	Dövriyyənin artım sürəti	Böyük risk ehtimalını səciyyələndirən situasiyalar
Rentabelli müəssisə	zəif	kifayət qədər deyil	nəzərəçar- pacaq		müştərinin müflisləşməsi, konkret sövdələşmədə və ya satış bazarlarının birində itgi
Həddən artıq ambiçioz müəssisə	aşağı	kifayət qədər		daima artan	çox yüksək investisiyalar və ya sövdə- ləşmələr
Mötəbər müəssisə	kifayət qədər	kifayət qədər	kifayət qədər	daima artan	ciddi uğur- suzluq

			deyil		
Yüksəlməkdə olan müəssisə	zəif	kifayət qədər deyil	kifayət qədər deyil	güclü artım	ümumiqtisadi tənəzzül, əl-verişsiz bazar konyukturası
Mürəkkəb strukturlu müəssisə	məqbul	kifayət qədər		sürətli, sonra yavaş	minimal aktivlik dövrü
Retabelli olmayan müəssisə	likvid aktivlərin daimi çatışmazlığı				daxil olma larda çətinliklər
Tikinti təşkilatları, infrastruktur müəssisələri	aşağı mənfəət norması, yüksək idarəetmə xərcləri	kifayət qədər deyil	kifayət qədər deyil	qeyri ritmik	daxil olma larda çətinliklər

2.1. sayılı cədvəldə müəssisələrin, riskin və onunla əlaqədar müflisləşmənin yaranması situasiyaları və onların səbəbləri göstərilmişdir. Riski qiymətləndirmək üçün Müəssisənin maliyyə gücü və zəifliyinin balnslaşdırılmasını müəyyən etmək üçün sahibkarların üzləşdikləri gözlənilməz situasiyaları müəyyən etməyə cəhd etmək lazımdır. Əgər gözlənilən gəlirlə bağlı borclunun (sahibkarın) gücü onun zəif tərəflərini üstələyirsə qabaqcadan nəzərdə tutlmamış xərcləri örtmək, kommersiya riskini (o cümlədən, kredit riskini) azaltmaq olar.

Yaranma səbəblərinə görə gələcək qeyri müəyyənlikdən yaranan riski, tərəfdaşın gözlənilməyən davranışı riskini, informasiyanın çatışmazlığı riskini fərqləndirmək lazımdır. Bütün hallarda risk menecerlər, mülkiyyətçilər, kreditorlar tərəfindən qəbul olunan qərarın informasiya təminatının vəziyyəti ilə əlaqədardır.

Mövcud satış imkanları ilə əlaqədar bazarın konyukturasının dəyişməsinə asılı olaraq imkanlardan tam istifadə olunmaması, investisiyanın səmərəli bölüşdürülməməsi və dövriyyə vəsaitlərinin dövr sürətinin azalması nəticəsində satılmamış məhsulların saxlanması ilə əlaqədar gözlənilən itgilər nəzərə

alınmaqla ödəmə qabiliyyətinin matrisası formasında verilən ortaillik mənfəət variantları hesablanır. Sonra istehsal və satış üzrə optimal strategiya seçilir. Bunun üçün minimaks strategiyası əsasında oyun modellərindən istifadə olunması məqsədə uyğundur.

Həmin oyunun təhlili maksimumun mövqeyindən həyata keçirilir ki, bu zaman qərar qəbul edən subyekt hər bir strategiya üzrə hərəkətin mümkün minimal nəticələrdən ona daha çoxu (maksimum) zəmanət verən xalis strategiyayı seçir. Xüsusi iqtisadi ədəbiyyatda təfsir olunan Vald meyarı üzrə maksimal qiymət qeyri müəyyənlik şəraitində qərarın qəbul olunması zamanı mütləq etibarlı hesab olunur.

2.2. Təsərrüfat subyektinin müflisləşməsi riskinin təhlili

Müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsi iki istiqamətdə aparılır: onun təsərrüfat subyekti kimi fəaliyyət göstərməsi nöqtəyi nəzərindən və onun likvidliyi (mümkün müflisləşmə) nöqtəyi nəzərindən. Maliyyə göstəricilərinin hesablanmasına və onların kəmiyyətinə görə müəssisənin maliyyə-iqtisadi vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə belə yanaşma CAAP-dan istifadə etməklə hesablamalar zamanı da mövcuddur.

Maliyyə təhlili müflisləşmə təhlükəsini aşkar etməyə və müəssisənin maliyyə sağlamlaşdırılması üzrə vaxtında tədbirlər sisteminin həyata keçirilməsinə imkən verir. Müəssisənin müflisləşməsi ehtimalının proqnozlaşdırılması müxtəlif yanaşmalardan – anti böhran maliyyə idarəetmə siyasətindən, balansın strukturunun qənaətbəxş olmasının qiymətləndirilməsinin rəsmi metodikasından, Altmanın, Lisin, Trafflerin müflisləşmə təhlükəsinin diaqnostikasından istifadə etməklə müəssisənin maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır.

Antiböhran maliyyə idarəetmə siyasəti müflisləşmə təhlükəsini aşkar etmək məqsədi ilə maliyyə təhlilinin aparılması əsasında müflisləşmə təhlükəsinin diaqnostikasını və müəssisənin böhran vəziyyətindən çıxmasını

təmin edən tədbirlərin hazırlanmasını əhatə edir. Antiböhran maliyyə idarəet-mə siyasətinin həyata keçirilməsi qeyri formal göstəricilər və meyarlar əsasında maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur. Bu məqsədlə təhlil prosesində müflisləşmə təhlükəsinin mümkünlüyü haqda fikir söyləməyə imkan verən göstəricilər qrupu müəyyən olunur. Ödəmə qabiliyyəti, maliyyə sabitliyi, işgüzar fəallıq və rentabellik göstəriciləri bu qəbildən olan göstəricilərdir. Bundan savayı, müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyini və daxili ehtiyatlar hesabına problemləri həll etmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün istehsal amillərinin qiymətləndirilməsi və amilli modellərdən (məsələn, Dyupon modeli) istifadə etməklə təhlil aparılır. Xarici mühitin təsirinin qiymətləndirilməsi də bu sistemə daxildir.

Cari müflisləşmə təhlükəsinin səviyyəsi ödəmə qabiliyyəti göstəriciləri vasitəsi ilə müəyyən olunur. Onların köməkliyi ilə pul öhdəlikləri üzrə kreditorların tələblərinin ödənilməsinin perspektivi və müflisləşmə haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş maliyyə öhdəliklərinin müddətlərinin pozulması səbəbindən ödəmələr üzrə büdcəyə və qeyri büdcə fondlarına öhdəliklərin həyata keçirilməsi qiymətləndirilir.

Gözlənilən müflisləşmə təhlükəsini maliyyə sabitliyi göstəriciləri ilə də qiymətləndirmək olar. Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabilliyi göstəriciləri onun xüsusi vəsaitlərinin maliyyə resurslarının tərkibində 50%-dən az olmamasını, onlardan səmərəli istifadəni, maliyyə, kredit və hesablaşma intizamının gözlənilməsini, daha doğrusu, ödəməqabiliyyətli olmasını səciyyələndirir. Müstəqillik əmsalının aşağı düşməsi meyli müflisləşmə ehtimalının artmasını xarakterizə edir.

Rentadellik və işgüzar fəallıq göstəricilərinin (o cümlədən, aktivlərin və kapitalın dövr sürəti) hesablanması müəssisənin nə dərəcədə və hansı sürətlə zəruri mənfəəti əldə etmək, daha doğrusu, zəruri dövrdə xalis pul axınını formalaşdırmaq qabiliyyətini qiymətləndirməyə imkan verir. Xalis pul axını müəssisənin istehsal göstəricilərinin və satışın həcminə və qiymət siyasətinə təsir edən xarici mühit amillərinin qiymətləndirilməsi əsasında proqnozlaşdırılır.

Xalis pul axınının həcmiproqnozlaşdırılan xalis mənfəət və amortizasiya ayırmalarının cəmi kimi müəyyən olunur. Bu zaman proqnoz hesablamalarda xalis pul axını məbləği xalis həqiqi dəyərə çevrilir. Xalis pul axını məbləğinin xalis həqiqi dəyərə çevrilməsi xüsusi hesablamaların köməkliyi ilə həyata keçirilir. Aparılmış təhlil nəticəsində müəssisənin böhranlı vəziyyətinin miqyası müəyyən olunur.

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin yuxarıda göstərilən qiymətləndirməni təsdiq edən ümum qəbul olunmuş düsturlar mövcuddur ki, onlar ehtiyatların onların formalaşması mənbələri ilə müqayisəsinə əsaslanır. Bununla əlaqədar olaraq maliyyə mənbələrinin həcmi müəssisənin xüsusi dövriyyə vəsaitləri, qısamüddətli bank kreditləri, əmtəə xarakterli kreditor borclarının məbləqləri kimi hesablanır.

Maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakı prinsipal xarakteristikadan istifadə olunur:

- müəssisənin mütləq sabitliyi;
- müəssisənin normal sabitliyi;
- müəssisənin qeyri normal sabitliyi;
- müəssisənin bohranqabağı vəziyyəti (yüngül böhran, dərin böhran, fəlakət).

1) Mütləq sabitlik (S^m).

$$E^E \langle E^X + C^{QK}; S^m = \frac{E^X + C^{QK}}{E^E} \succ 1$$

Burada, E^E - ehtiyatlar, E^X - xüsusi dövriyyə vəsaitləri, C^{QK} - qısamüddətli bank kreditlərini göstərir.

2) Müəssisənin ödəmə qabiliyyətini təmin edən normal sabitlik (S^n)

$$E^E = E^X + C^{QK}; S^n = \frac{E^X + C^{QK}}{E^E} = 1$$

3) Qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti (S^{qs}). Bu halda ödəmə qabiliyyəti pozulsa da (aşağı düşsə də), xüsusi vəsait mənbələrinin tamamlanması və xüsusi dövriyyə

vəsaitinin artımı, müvəqqəti sərbəst vəsait mənbələrinin (M^m) dövriyyəyə jəlb edilməsi hesabına tarazlığın yaradılması mümkünlüyü qalır:

$$E^E = E^X + C^{QK} + M^m; \quad S^{qs} = \frac{E^X + C^{QK} + M^m}{E^E} = 1$$

4) Böhranlı maliyyə vəziyyəti (S^b). Bu halda müəssisə müflisləşmə həddinə çatır, çünki bu zaman pul vəsaitləri, qısamüddətli maliyyə qoyuluşları və müəssisənin debitor borjları hətta onun kreditor borclarını və vaxtı ötmüş ssudalarını belə örtə bilmir:

$$E^E < E^X + C^{QK} + M^m; \quad S^b = \frac{E^X + C^{QK} + M^m}{E^E} < 1$$

Böhran vəziyyətinin miqyasından asılı olaraq həmin vəziyyətdən mümkün çıxış yolları axtarılır. Belə ki, yüngül böhran zamanı bir qayda olaraq müəssisənin cari fəaliyyətinin normallaşdırılması üzrə tədbirlər görülür, dərin böhran zamanı maliyyə stabilizləşdirməsinin daxili ehtiyatlarının tam istifadə mexanizmi işə salınır, təhlükəli vəziyyətdə isə müəssisənin yenidən təşkilinə və ya ləğv olunmasına əl atılır (bu halda müəssisənin ləğv dəyəri və onun iqtisadi dəyəri qiymətləndirilir).

Müflisləşmə ehtimalının proqnozlaşdırılmasına ikinci yanaşma müəssisənin balansının strukturunun qənaətbəxş olmasının qiymətləndirilməsinin rəsmi metodikasına əsaslanır ki, bu zaman cari likvidlik əmsalı, xüsusi vəsaitlə təmin olunma əmsalı və ödəmə qabiliyyətinin bərpası (itirilməsi) əmsalından istifadə olunur.

Müflisləşmə ehtimalının diaqnostikasının xarici təcrübəsinin əsasını Altmanın beş amilli modeli (1968-ci il) təşkil edir. İndeksi tərtib edərkən müəllif 66 müəssisəni tədqiq etmiş, onların yarısı 1946 və 1965-ci illərdə müflisləşmiş, qalanları öz fəaliyyətini uğurla davam etdirmişlər. Altman 22 analitik əmsaldan daha əsas olan beş göstəricini seçmiş və çoxamilli reqressiv bərabərliyi tərtib etmişdir:

$$Z = 3,3\Theta_1 + 1,0\Theta_2 + 0,6\Theta_3 + 1,4\Theta_4 + 1,2\Theta_5$$

burada, Θ_1 – aktivlərin rentabelliği:

$$\Theta_1 = \frac{\text{faiz və vergi ödənilənə qədər mənfəət}}{\text{bütün aktivlərin dəyəri}}$$

Θ_2 – bütün aktivlərin səmərəliliyi əmsalı:

$$\Theta_2 = \frac{\text{satışdan mənfəət}}{\text{bütün aktivlərin dəyəri}}$$

Θ_3 – xüsusi kapitalın (bazar dəyəri ilə) örtülməsi əmsalı:

$$\Theta_3 = \frac{\text{xüsusi kapital (bazar dəyəri ilə)}}{\text{cəlb edilmiş kapital}}$$

Θ_4 – aktivlərin rentabelliği:

$$\Theta_4 = \frac{\text{bölüşdürülməmiş mənfəət}}{\text{bütün aktivlərin dəyəri}}$$

Θ_5 – bütün aktivlərdə dövriyyə kapitalının payı:

$$\Theta_5 = \frac{\text{xüsusi dövriyyə kapitalı}}{\text{bütün aktivlərin dəyəri}}$$

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi ədəbiyyatda xüsusi kapitalın (bazar dəyəri ilə) örtülməsi əmsalının (Θ_3) səhm kapitalının bazar dəyərinin (müəssisənin səhminin bazar qiyməti ilə məbləği) qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti kimi hesablanması tövsiyə edilir.

Altmana görə ABŞ-üçün Z indeksinin böhran kəmiyyəti 2,675 hesab edilir. Konkret hər hansı bir müəssisə üçün onun krediti ödəmək qabiliyyəti bu kəmiyyətlə müqayisədə müəyyən edilir. Belə ki, müflisləşmə ehtimalı $Z < 2,675$ olduqda mümkün, $Z > 2,675$ olduqda isə (müəssisə normal maliyyə sabitliyinə malik olduğundan) həmin ehtimalın olmaması kimi qiymətləndirilir. Qeyd etdiyimiz 5 amilli modelin proqnoz dəqiqliyi bir il üçün 95%, iki il üçün isə 83%-ə qədər təşkil edir ki, bu da həmin modelin üstünlüyünü əks etdirir.

E.Altman tərəfindən 1977-ci ildə hazırlanmış yeddi amilli model 5 il müddətində müəssisənin müflisləşməsi ehtimalını 70%-ə qədər dəqiqliklə pronozlaşdırmağa imkan verir. Həmin modelə aktivlərin rentabelliği, mənfəətin dəyişkənliyi (dinamikası), kreditlər üzrə faizlərin örtülməsi əmsalı, toplanmış mənfəət, örtülmə (likvidlik) əmsalı, müstəqillik əmsalı və aktivlərin məcmuu göstəriciləri daxil edilmişdir.

1972-ci ildə Lis Böyük Britaniya şirkətləri üçün müflisləşmə ehtimalının müəyyən edilməsinin aşağıdakı modelini işləyib hazırlamışdır:

$$Z=0,063X_1+ 0,092X_2+0,057X_3+0,001X_4$$

Burada:

X_1 - dövriyyə aktivlərinin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti;

X_2 - satışdan əldə edilən mənfəətin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti;

X_3 - bölüşdürülməmiş mənfəətin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti;

X_4 - xüsusi kapitalın borc kapitalına nisbətini göstərir.

Bu modelə əsasən Z -in optimal həddi 0,037 götürülür.

1977-ci ildə R.Tafler və Q.Tişou 80 ingilis şirkətlərinin məlumatlarını təhlil edərək aşağıdakı dördamilli modeli hazırlamışlar:

$$Z =0,53X_1+0,13X_2+0,18X_3+0,16X_4$$

Burada:

X_1 - satışdan mənfəəti qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti;

X_2 - dövriyyə aktivlərinin qısamüddətli öhdəliklərə nisbəti;

X_3 - qısamüddətli öhdəliklərin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbəti;

X_4 - pul gəlirinin aktivlərin ümumi məbləğinə nisbətini göstərir.

$Z >0,3$ olarsa müəssisə uzunmüddətli perspektivə malikdir, $Z <0,2$ olarsa müflisləşmə ehtimalı labüddür.

Bəzi müəlliflərin fikrinə görə müəssisənin səhmlərinin kursu haqqında məlumatların olmaması Altmanın modelinin tətbiqinə maneçilik yaratmır. Onların fikrincə səhmlərin bazar dəyərini aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$\text{Səhmin kurs dəyəri} = \frac{\text{Dividendlərin məbləqi}}{\text{Orta faiz dərəcəsi}}$$

2.3. Risk səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili

Risqlərin təhlili zamanı riski yaradan daxili və xarici amillər aşkar olunur, sonra təhlil edilir. Daha sonra risk maliyyə nöqtəyi nəzərindən (maliyyə durumunun və iqtisadi cəhətdən məqsədə uyğunluğun müəyyən edilməsi) qiymətləndirilir və onun məqbul səviyyəsi müəyyən olunur.

İnd idə risk səviyyəsinə təsir edən amilləri nəzərdən keçirək. Məsələn, istehsalçı müəssisənin risk səviyyəsinə aşağıdakı amillər təsir göstərir:

- ✓ bazar konyukturasının dəyişməsinə həssas sahələrdə tərəfdaşların təmərgüzləşməsi dərəcəsi; bazar konyukturasının əlverişsiz olması;
- ✓ elmi-tədqiqat və təcrübə-layihə işlərinin (ETTLI) xüsusiçəkisi və öz fəaliyyətinin divesifikasiya dərəcəsi;
- ✓ maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti və tərəfdaşlarının intizamlı olması;
- ✓ ən iri müştərilərindən birinin iflası uğraması;
- ✓ həddən yüksək investisiya və i.a.

Qeyd etmək lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində şəxsi və kooperativ müəssisələr dövlət müəssisələri ilə müqayisədə daha effektiv hesab olunur, lakin risk səviyyəsi də onlarda yüksəkdir. Eyni vəziyyəti orta və iri müəssisələr üçün də söyləmək olar. Müştərək müəssisələr daha çox xarici və siyasi risklərlə üzləşirlər. Səhmdar cəmiyyətləri daha çox portfel risk növlərinə diqqət verməlidirlər.

Risqlərin səviyyəsi eyni zamanda müəssisələrin istifadə etdikləri bank xidmətlərindən də asılıdır. Bank əməliyyatlarının xarakterindən asılı olaraq risklər balans və balans arxası əməliyyatlarla əlaqədar ola bilər: onların hər biri aktiv və passiv əməliyyatlar risklərinə bölünür.

Passiv əməliyyat riskləri resurslarla aktiv əməliyyatların təmin olunmasının mümkün çətinlikləri ilə əlaqədardır. Bu risk ən çox müəyyən əmanətçinin (bir istehsalçının və ya «birləşmiş şirkətlər» qrupunun) effektivliyi ilə əlaqədardır. Risk səviyyəsi həmçinin əməliyyatın xarakterindən, müəssisənin fəaliyyətinin miqyasından, buraxılan məhsulların növlərindən, tərəfdaşların (müştərilərin, kontragentlərin və s.) tərkibindən də asılıdır. Seçmə statistik tədqiqatın nəticələri göstərir ki, məsələn, potensial səmərəliliyi qabaqcadan qiymətləndirilməyən texniki yeniliyin istismara verilməsi böyük riskdir:

- istehsal xərclərinin real bazar qiymətləri səviyyəsinə müvafiq çatdırılmadan vaxtından qabaq yeni texnologiyadan istifadə;

- yeniliyə görə müştəri tərəfindən məhsulun dəyərini ödəməyə hazır olmamışdan qabaq məhsul buraxılış, daha doğrusu, potensial təkliyin həcmi xərcləri ödəyəcək səviyyədə deyil;
- konkret bazar üçün təklifin perspektiv artımı məqsədi ilə cəlb edilmiş mal göndərənlərin və vasitəçilərin sayının artıq olması.

Buna görə də belə risklərin azaldılması məqsədi ilə istehsalçılar (zərurət yarandıqda onların kreditorları da) bazarın real və potensial tutumunun, mala real və potensial tələbin, eləcə də öz imkanlarının müəyyən olunması məqsədi ilə aktiv marketinq fəaliyyətinə başlamalıdırlar.

Risk səviyyəsinin ölçülməsinin əsas üsullarından biri yuxarıda qeyd olunan müxtəlif metodlardan istifadə etməklə konkret situasiyada təsir göstərən asılı və müstəqil xarici və daxili amillərin təhlilidir. Fikrimizcə, hər şeydən əvvəl riskin növü, sonra onun dərəcəsi təhlil olunmalı, sonra isə onun azaldılmasının idarə edilməsi üzrə tədbir görülməlidir.

Ümumiyyətlə, hər bir konkret situasiyada daxili şəraitdən asılı olaraq sahibkar mümkün risk dərəcəsinin mümkün qədər necə aşağı salmaq yolların bilməlidir. O, şirkət üçün ən əlverişsiz hallarda belə riskin neqativ nəticələrini qabaqcadan nəzərə almağı bacarmalıdır. Fikrimizcə, şirkətin işgüzar imici haqqında informasiya sahibkarlıq riskini azaltmağa imkan verir. Azərbaycan Respublikasının Ticarət-Sənaye Palatası sahibkarlıq, o cümlədən xarici iqtisadi fəaliyyət üçün maliyyə vəziyyəti və işgüzar imici onların etibarlılığını təsdiq edən müəssisələr və sahibkarlar haqqında informasiyaya malikdir.

Risk ehtimal olunan kateqoriyadır, o, müəyyən itgisəviyyəsi ehtimalı kimi ölçülür. Fikrimizcə, hər bir sahibkar, prinsip etibarı ilə özü üçün məqbul risk dərəcəsinə müəyyən etməlidir ki, bu, rəhbərin fərdi keyfiyyətindən çox asılıdır. Yeniliyə meyilli olmayan konservativ tipli rəh-bərlər istənilən riskdən qaçırırlar. Daha çevik rəhbərlər risk könüllü, icraçılar peşəkr olduqda daha riskli qərarların qəbul olunmasına üstünlük verirlər. Beləliklə, sahibkarlıq riskinin dərəcəsinin məqsədə uyğunluğu və məqbul olması haqqında qərar qəbul olunan zaman yalnız itgi ehtimalını deyil, həmin itginin müəyyən olunmuş həddən artıq

olmayacağı ehtimalını da nəzərə almaq lazımdır.

Riskin təhlili zamanı «risk sahəsi» anlayışından, daha doğrusu, bazarın ümumi itgi zonası anlayışından istifadə olunur ki, onun sərhədində itgi müəyyən olunmuş risk səviyyəsinin həddindən yüksək deyil. Səmərəli proqnozlaşdırma və şirkət daxili planlaşdırma, özünü sığortalama və sığortalama, riskin müəyyən hissəsinin başqa şirkətlərə ötürülməsi, hedcləşdirmə yolu ilə peşəkarcasına riski azaltmaq olar.

Özünüsığortalama xüsusi vəsait hesabına planlaşdırılmamış xərclərin və itgilərin örtülməsinə vəsait ehtiyatının saxlanması ilə əlaqədardır. Daxili tədbirlər hesabına özünüsığortalama bütün maliyyə göstəriciləri ilə müqayisədə dəyəri az olan əmlakın məhv olması riski zamanı məqsədə uyğundur.

Hedcləşdirmə, valyuta, kommersiya və ya kredit xarakterli valyuta, kommersiya, kredit və digər qarşılıqlı tələb və öhdəliklərin yaradılması xarici təcrübədə riskin azaldılmasının geniş yayılmış üsulu hesab olunur. Müqavilənin bağlanması zamanı hedcləşdirmə satıcı üçün arzuolunmaz hesab edilən qiymətin və mənfəətin, alıcı üçün arzu olunmaz hesab edilən qiymət artımının sığorta forması kimi çıxış edir. Nəticədə qiymətin birdən dəyişməsi yumşaldılır.

III FƏSİL. MALIYYƏ RİSKLƏRİNİN TƏHLİLİ METODIKA- SININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Bazar konyukturasının qeyrimüəyyənliyi şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə təcrübəsi olan Qərbi ölkələrinin sürətli iqtisadi inkişafında gözəçarpan nailiyyətlər sübut edir ki, riskləri idarəetmək mümkündür. Risklərin idarəedilməsi müəssisənin idarəedilməsinin bir hissəsi olduğundan sırf bununla məşğul olan bir şəxs olmalıdır. Adətən, bu funksiyanı maliyyə meneceri həyata keçirir. Risklərin idarə edilməsi onları əlverişli səviyyəyə qədər azaltmaq istiqamətində əsaslı şəkildə tövsiyyə və tədbirlərin işlənilib həyata keçirilməsi deməkdir.

İqtisadi risklərin labüdlüyü hər bir müəssisənin risklər siyasətinə malik olmasını tələb edir. Firma və şirkətlər risklər siyasətində iqtisadi təhlükəsizlik, risklərdən qorunma tədbirlərini əsas götürməlidirlər. Həmin tədbirlərdə risklərdən yayınma, onların yumşaldılması, risklərin bilavasitə idarə edilməsi (risklərin sığortalanması, kredit rejiminə əməl edilməsi, müştərilərin tədiyyə qabiliyyətinin yoxlanılması, risklərin müvafiq iqtisadi normativlərlə məhdudlaşdırılması və nəzarət edilməsi və s.) məsələləri nəzərdə tutulmalıdır. Bütün bu və ya digər tədbirlər risklərin minimuma endirilməsinə səbəb olur. Risklərin minimal və maksimal həcmi bir qayda olaraq itirilmiş pul vəsaitinin yaxud əmlakın həcmi ilə müəyyən olunur. Lakin burada mənəvi itkiləri, sarsıntıları da nəzərə almaq lazımdır. Risklər siyasətində itirilmiş vəsaitlərin, dağıdılmış əmlakın yerinin doldurulması mənbələri də müəyyən edilməli və imkan daxilində əvvəlcədən belə bir mənbə ehtiyatı nəzərdə tutulmalıdır.

Müasir təsərrüfatçılıq şəraitində istənilən istehsalçının fəaliyyətinin son nəticəsi hər şeydən əvvəl mənfəət səviyyəsində öz əksini tapır. Sözü gedən göstərici təşkilatın fəaliyyətinin səmərəliliyini və onun gələcək mövcudluğunun mümkünlüyünü müəyyən edir. Bu zaman istehsalçı sosial marketinq rəqabətinə müvafiq olaraq bütün cəmiyyətin maraqları nöqtəyi nəzərindən mala olan tələbatı

ödəməlidir. Bu halda istehsalçını müflisləşmə təhlükəsi gözləmir, çünki risk amilləri həm minimal və həm də idarə olunandır. Lakin bazar iqtisadiyyatı şəraitdə işgüzar aktivliyi və maliyyə sabitliyini şərtləndirən xarici amillər çox dinamikdir və yalnız marketingin müxtəlif elementləri və alətlərinin köməkliyi ilə onları izləmək və nəzarət etmək mümkündür. Məhz marketing riskləri idarə etməyə, maliyyə sabitliyinin saxlanması ehtimalını yüksəltməyə imkan verir.

Riski kəmiyyətcə qiymətləndirmək üçün yalnız qəbul ediləcək qərarın mümkün nəticələrini deyil, eləcə də həmin nəticələrin ehtimallığını da qiymətləndirmək lazımdır. Ehtimallığın qiymətləndirilməsinin iki metodunu fərqləndirmək lazımdır: obyektiv və subyektiv.

Ehtimallığın müəyyən olunmasının obyektiv metodu faktiki məlumatlar əsasında müəyyən hadisələrlə bağlı risk səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Məsələn, investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi prosesində müəyyən itgi səviyyəsinin yaranmasının səviyyəsinin aşağıdakı düsturla hesablamaq olar:

$$f(A) = \frac{n(A)}{n} \quad (3.1)$$

burada, f – müəyyən itgi səviyyəsinin yaranması çastotası, $n(A)$ – həmin itgi səviyyəsinin baş verməsi hallarının miqdarı, n – statistik seçmədə özündə uğurla baş vermiş və baş verməmiş hadisələrin ümumi miqdarını göstərir.

Subyektiv ehtimal qiymətləndiricinin (ekspertin) düşüncəsinə və ya şəxsi təcrübəsinə əsaslanan müəyyən nəticə ilə bağlı fikirlə əlaqədardır, belə nəticə oxşar şəraitdə alınmışdır. Beləliklə, subyektiv ehtimal-ların geniş tərəddəd etməsi müxtəlif informasiyanın geniş spektri ilə və ya eyni informasiyadan istifadə imkanlarının müxtəlifliyi ilə izah olunur.

Sıfıra bərabər ehtimal konkret hadisənin baş verməsinin mümkünsüzlüyünü göstərir: vahidə bərabər ehtimal hadisənin baş verdiyini göstərir. Bütün mümkün ehtimal variantlarının cəmi vahidə bərabərdir. Variantları təhlil və müqayisə edərək, analitik və investorlar qeyrimüəyyənlik və risk anlayışlarını ayırmaqla qərarın qəbul olunması nəzəriyyəsi çərçivəsində hərəkət edirlər. Buna müvafiq olaraq ədəbiyyatda qərarın qəbul olunması nəzəriyyəsi üzrə üç növ

modeli fərqləndirilər:

1. Müəyyənlik şəraitində qərarın qəbul olunmaı modelləri – qərarı qəbul edən şəxs hər bir alternativin və qərarın seçilməsinin fəsadlarını və nəticələrini dəqiq bilir. Uzunmüddətli investisiya qərarlarının qəbulu zamanı bum odel real deyildir.

2. Risk şəraitində qərarın qəbul olunmaı modelləri – qərarı qəbul edən şəxs hər bir qərar üçün baş vermə ehtimalını və ya nəticəni bilir.

3. Qeyrimüəyyənlik şəraitində qərarın qəbul olunmaı modelləri – qərarı qəbul edən şəxs hər bir qərar üçün nəticənin baş vermə ehtimalını bilmir.

Qeyri müəyyənlik, daha doğrusu, gələcək gəlirin gözlənilən kəmiyyətdən kənarlaşmanın mümkünlüyünün mövcudluğu şəraitində alternativin seçilməsi aşağıdakı meyarların birinin köməkliyi ilə həyata keçirilir.

Maksimaks (maximax) – optimizm meyarı – hər bir alternativ üçün maksimum nəticəni maksimallaşdıran alternativini müəyyən edir.

Maksimin (maximin) – pessimizm meyarı - hər bir alternativ üçün minimum nəticəni maksimallaşdıran alternativini müəyyən edir.

Əgər təhlil olunan sistemi ayrı-ayrı alt sistem elementlərinə bölsək, onların hər biri ilə əlaqədar qeyri müəyyənliyi təhlil etmək, eləcə də risk ilə həmin obyektin elementləri arasında asılılıq dərəcəsini nəzərdən keçirmək və risklərin obyektə məcmu təsirini qiymətləndirmək olar.

Təhlilin belə forması müəyyən hallarda, məsələn, qeyri müəyyənlik əsas amildir və seçilmiş hərəkət qaydasından şərti və ya mütləq istifadə olunması və ya kapitalın qiymətləndirilməsinin uyğun tələbləri əsasında hesablanmış mənfəət norması aşağı olduqda əlavə variantdan istifadə etmək məsələsini həll etmək lazım gəlsə və pul axını xərclərin örtülməsi üçün nəzərdən tutulmuşdursa və ya xalis dəyər ifadəsində onun mütləq məbləği sıfıra yaxınlaşırsa istifadə oluna bilər.

Mümkün risk dərəcəsini azaltmaq və eyni vaxtda rentabelliğin müəyyən olunmuş səviyyəsini təmin etmək üçün aşağıdakılar zəruridir:

1. Kifayət qədər maliyyə resurslarına və bazar haqqında informasiyaya

malik tərəfdaşların axtarışı.

2. Xarici məsləhətçi-ekspertlərin xidmətlərindən, məsələn, qiymətin, tələbin, rəqiblərin davranışının elmi cəhətdən əsaslandırılmış proqnozunun aparılması üçün istifadə olunması.
3. Xalis mənfəət hesabına özünüsığorta üçün xüsusi ehtiyat fondunu yaratmaq.
4. Riskin müəyyən hissəsini ticarət biznesinin sığortalanması yolu ilə digər şəxslərə və təşkilatlara ötürülməsi.

Kommersiya əməliyyatlarını sığortalayan sığorta şirkətləri mövcuddur ki, onlar həmin məliyyatları sığortalayırlar (kommersiya riski). Bundan başqa, həmin sığora təşkilatları yüklərin daşınması, yanğından və material qiymətlilərinin məhvinə səbəb olan digər hadisələrdən sığortalanmaları da həyata keçirirlər.

3.2. Maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi və onun azaldılması yolları

Riskin səviyyəsinin müəyyən edilməsi ən vacib problemlərdən biridir. Bunun üçün obyektiv meyarlara və üsullara istinad etmək lazımdır. Çünki riskin səviyyəsini müəyyən etmədən onun barəsində hər hansı bir obyektiv idarəçilik qərarının qəbul edilməsi mümkün deyildir. Ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda riskin səviyyəsi və hər bir səviyyənin məzmunu müxtəlif qaydada izah edilir. Məsələn, “yol verilən risk”, “böhran riski” və “fəlakətli risk” anlayışları arasındakı həddləri həmişə vahid bir meyarla müəyyən etmək olmur.

Belə ki, yol verilən (dözülməsi mümkün olan) risklərə firma və ya müəssisələrin gah bütün mənfəətinin tamamilə itirilməsi təhlükəsi, gah da qismən itirilməsi meyarı əsas götürülür. Böhran (kritik) riskinə nəinki mənfəətin, əməliyyatlar üzrə bütün pul vəsaitlərinin itirilməsi, fəlakət riskinə isə müəssisənin iflası uğraması, əmlakının tamamilə itirilməsi (bəziləri əmlak və investisiyanın itirilməsini buraya aid etmə) faktını, meyarını aid edir.

İqtisadi risklərin labüdlüyü hər bir müəssisənin risklər siyasətinə malik olmasını tələb edir. Firma və şirkətlər risklər siyasətində iqtisadi təhlükəsizlik,

risklərdən qorunma tədbirlərini əsas götürməlidirlər. Həmin tədbirlərdə risklərdən yan alma, onların yumşaldılması, risklərin bilavasitə idarə edilməsi (risklərin sığortalanması, kredit rejiminə əməl edilməsi, müştərilərin tədiyyə qabiliyyətinin yoxlanılması, risklərin müvafiq iqtisadi normativlərlə məhdudlaşdırılması və nəzarət edilməsi və s.) məsələləri nəzərdə tutulmalıdır. Bütün bu və ya digər tədbirlər risklərin minimuma endirilməsinə səbəb olur. Risklərin minimal və maksimal həcmi bir qayda olaraq itirilmiş pul vəsaitinin yaxud əmlakın həcmi ilə müəyyən olunur. Lakin burada mənəvi itkiləri, sarsıntıları da nəzərə almaq lazımdır. Risklər siyasətində itirilmiş vəsaitlərin, dağıdılmış əmlakın yerinin doldurulması mənbələri də müəyyən edilməli və imkan daxilində əvvəlcədən belə bir mənbə ehtiyatı nəzərdə tutulmalıdır. Məsələn, deyək ki, 10 000 manatlıq imkanı olanın 100 000 manatlıq riskə getməsinə heç bir vəchlə başa düşmək olmaz, əksinə olduqda isə uğurlu risk xatirinə bunu və ondan da artıq məbləği qəbul etmək olar.

Problemlərin məzmunu və xarakteri hər bir firma və təşkilatlarda müxtəlif olur. Bu, birində iflasa uğrama, plan tapşırıqlarının kəsirlə yerinə yetirilməsi, digərində satış, kadr məsələsi ilə bağlı ola bilər. Ona görə də əvvəlcə problemin konkret səbəbləri və situasiyalar öyrənilməli, aşkara çıxarılmalı və vaxtında həll olunmalıdır. Əks təqdirdə daha yeni problemlər meydana çıxıb bilər. Bunun üçün problemlərdən irəli gələn vəzifələr dərindən təhlil edilməlidir.

Vəzifələrin təhlili zamanı aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır:

1. Sistemin idarə olunmayan ilkin cəhətlərinin parametrlərinin nəzərdən keçirilməsi.
2. Ayrı-ayrı problemlərin, vəzifələrin həlli üzrə qərarın qəbulu imkanlılığını müəyyən etmək.
3. Sistemin arzu olunan vəziyyətinin müəyyən edilməsi.
4. Əlverişli qərarların qəbulu, çıxış yolunun tapılması üçün meyarların seçilməsi
5. Resursların məhdudluğunu, real situasiyanı nəzərə almaq şərti ilə vəziyyətdən çıxış variantının hazırlanması

Problem və vəzifələr idarəetmə obyektinin istənilən (tələb olunan) və faktiki vəziyyəti ilə müqayisədə meydana çıxır. Ona görə də problemin meydana gəlməsi səbəbləri, vəzifələrin irəli sürülməsi, problem və vəzifələrin konkret məzmununun müəyyən edilməsi idarəçilik qərarlarının qəbulu üçün başlıca şərtlərdən biridir. Lakin elə problem var ki, onu hüç də həmişə həll etmək mümkün olmur.

Risqlərin qabaqcadan və operativ təhlilinin başlıca məqsədi onların nəticələrinin qiymətləndirilməsidir. Müxtəlif istehsal təyinatlı təsərrüfat subyektlərində fəaliyyət növləri üzrə fərqlənən saysız-hesabsız miqdarda əsas və əlavə risklərdən istifadə edildiyinə görə, onların nəticələrinin qiymətləndirilməsində də müxtəlif üsullardan istifadə edilir. Deməli, risklərin nəticələrinin həm qabaqcadan və həm də sonradan qiymətləndirilməsində çoxlu sayda tədqiqat üsullarından istifadə edilir. Bu üsulları bilmədən hansı riskin hansı üsullarla qiymətləndirilməsinin və dəqiq nəticələrin əldə edilməsinin mümkünlüyünü təyin etmək olmaz. Bazar münasibətləri şəraitində bir sıra maliyyə əməliyyatları (Məsələn, vençur (riskli) investisiya qoyuluşları, aksiyaların alınması, selinq əməliyyatları, kredit əməliyyatları və s.) kifayət qədər əhəmiyyətli risklərlə əlaqədardır. Onlar həm əməliyyata başlamazdan əvvəl və həm də əməliyyatın icrası mərhələlərində risk dərəcəsinin qiymətləndirilməsini və onun həcmnin təyin edilməsini tələb edir.

Riskin dərəcəsi itki hadisəsinin başlanması və həm də mümkün zərərin baş verməsi miqdarına dair ehtimaldır. Sahibkarın riski qoyulan kapitaldan gözlənilən maksimum və minimum gəlirin (zərərin) miqdarını subyektiv ehtimalı ilə kəmiyyətə xarakterizə edir. Bu hesablamada maksimal və minimal gəlirlər (itkilər) arasında diapazon çox olduqca (onların alınması ehtimalı bərabər olan şəraitdə), riskin dərəcəsi bir o qədər yüksək olur.

Risk ola bilər:

- Qəbul olunan – planlaşdırılmış layihənin reallaşdırılması zamanı bütün gəlirin itməsi təhlükəsi vardır;

- Kritik – ancaq gəlirin itirilməsi təhlükəsi deyil, həmçinin zərərin sahibkarın vəsaitləri hesabına örtülməsidir;
- Faciəli – kapitalın, əmlakın itirilməsi və sahibkarın müflisləşməsi təhlükəsidir;

Təsərrüfat situasiyalarının qeyri-müəyyənliyi tam informasiyanın olmaması, təsadüflər və əks təsir amilləri ilə izah olunur. Təsərrüfat situasiyaları haqqında informasiyanın natamamlığı və onun dəyişilməsi perspektivi sahibkarı əlavə informasiyanı toplamaq imkanlarını axtarmağa vadar edir.

Təsərrüfat situasiyasının qeyri-müəyyənliyi çox vaxt təsadüf amili ilə təyin edilir. Təsadüfi hadisələr, onların müşahidəsi zamanı müəyyən fasilələrlə təkrar olunur və onların sıxlığı şakar olanların sayını müşahidələrin ümumi sayına bölməklə təyin edilir.

Təsadüfi A hadisəsinin obyektiv mümkünlüyü ölçüsü onun ehtimalı adlanır. Məhz buna görə də bu ehtimal ədədi ətrafında A hadisəsinin sıxlığı qruplaşdırılır. İstənilən hadisənin ehtimalı 0 ilə 1 arasında tərdüdüdür. Ehtimal 0-a bərabər olduqda hadisə qeyri-mümkün, 1-ə bərabər olduqda isə hadisə gerçək sayılır.

Təsadüfi hadisələri qruplaşdırmağa imkan verən ehtimal eyni zamanda, onların kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını verir.

Kəmiyyət təhlili – maliyyə risklərinin növlərinin və yekun maliyyə risklərinin konkret olaraq dəymiş pul zərərinin müəyyən edilməsidir. Təhlil zamanı riskin həcmi kəmiyyətcə təyin etmək üçün hər bir hadisənin bütün mümkün nəticələrini və onların baş verməsi ehtimalını bilmək lazımdır. Ehtimal müəyyən nəticəni almağın mümkünlüyünü göstərir.

Fərz edək ki, müəssisəyə kapital qoyuluşunun iki variantı təklif olunur. Eyni məbləğdə vəsait qoyuluşu müqabilində birinci variantda 500 milyon manat məbləğində mənfəətin alınması ehtimalı 0.6, ikinci variantda isə 600 milyon manat mənfəətin alınması ehtimalı 0.4-dür. Bu halda kapital qoyuluşundan gözlənilən mənfəət alımı (riyazi gözləmə):

Birinci variantda $500 \cdot 0.6 = 300$ milyon manat

İkinci variantda $600 \cdot 0.4 = 240$ milyon manat olur.

Deməli, ehtimal olunan göstəriciyə görə birinci variantda kapital qoyuluşu müəssisə üçün daha sərfəlidir.

Hərdən keyfiyyət və kəmiyyət təhlili daxili və xarici faktorların təsiri əsasında aparılır: onun hazırkı müəssisəyə pul ifadəsi ilə təsirinin xüsusi çəkisinin dəqiqliklə qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu cür təhlil metodu kəmiyyət təhlili zamanı kifayət qədər çətinlikdir, ancaq keyfiyyət təhlili zamanı şübhəsiz öz bəhrəsini verir. Bununla bərabər maliyyə risklərinin kəmiyyət təhlili metoduna xüsusi diqqət yetirmək lazımdır, necə ki onlar az deyil və onların dəqiq müəyyənləşdirilməsi üçün böyük təcrübə gərəkdir.

Tam şəkildə desək, risk həm material formasında, həm də pul formasında müəyyən oluna bilər.

Nisbi formada isə risk itkilərin mümkün olan həcmi qədər müəyyən olunur, hansı ki sahibkarın əmlak vəziyyətini, hazırkı sahibkarlıq fəaliyyətinə sərf olunan vəsaitlərin ümumi həcmi, ya da gözlənilən gəliri qəbul etmək daha rahatdır. Bu zaman zərər kimi, gözlənilən mənfəətin həcmi ilə müqayisədə gəlirin, mədaxilin qəbul edilməməsi hesab olunacaq. Sahibkarlıq itkiləri – birinci növbədə sahibkarlıq gəlirinin təsadüfən aşağı düşməsidir. Məhz belə itkilərin həcmi riskin dərəcəsini xarakterizə edir. Burada riskin təhlili hər şeydən qabaq itkilərin tədqiqi ilə bağlıdır.

Ehtimal olunan itkilərin həcmindən asılı olaraq onları üç yerə bölmək lazımdır:

- Ehtimal olunan gəliri üstələməyən itkilər, qəbul olunan;
- Ehtimal olunan gəliri üstələyən itkilər, bunları kritik kateqoriyaya aid etmək olar – belə itkiləri sahibkar öz cibi ilə əvəzləyir;
- Ən təhlükəlisi isə faciəli riskdir, hansı ki sahibkar onun əmlakını belə üstələyən risklə mübarizə aparmağa risk edir;

Situasiyalara nəzarət edən zaman hər hansı bir sistem və prosesin xarakteri, xüsusiyyətləri az və çox riskli olması nəzərə alınmalıdır. Bunu 3.1. sayılı sxemdən görmək olar.

Əgər bu və ya digər üsulla hazırkı əməliyyat zamanı mümkün olan itkini proqnozlaşdırmaq olarsa, onda deməli riskin kəmiyyət təhlili əldə edilmişdir, hansına ki sahibkar gedir. Əgər mümkün olan itkilərin tam həcmi hesablanmış göstəriciyə bölsək, onda riskin nisbi ifadə ilə faiz qismində kəmiyyət qiymətləndirilməsini alarıq.

Risk mümkün, ehtimal olunan itkilərin həcmi ilə müəyyən olunur deyəndə, belə itkilərin təsadüfi xarakter daşmasını da nəzərə almaq lazımdır. Hadisənin baş verməsi ehtimalı həm obyektiv, həm də subyektiv metodlarla müəyyən oluna bilər.

Obyektiv metodlardan hadisənin baş verməsinin yaxınlığının hesablanması yolu ilə istifadə olunur.

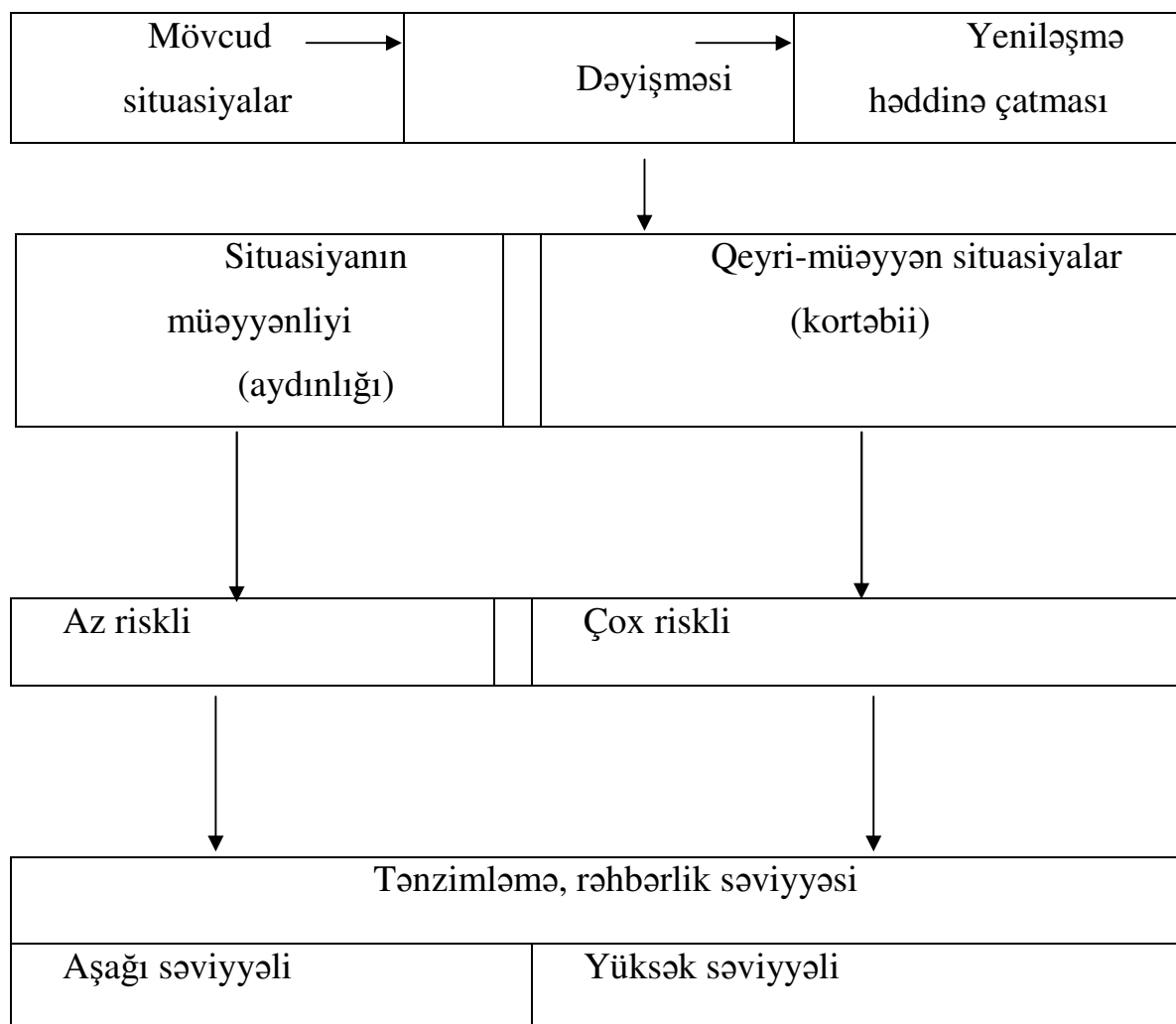
Subyektiv metod isə subyektiv kriteriyaların istifadəsinə əsaslanır, hansı ki müxtəlif fərziyyələrə əsaslanır. Belə fərziyyələrə qiymətləndirmə aparan şəxsin mühakiməsini, onun şəxsi təcrübəsini, reytingi müəyyən edən eksperti, auditor-məsləhətçinin fikrini və s. aid etmək olar. Beləliklə, maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsinin əsasında sahibkarlıq fəaliyyətinin itkilərinin dərəcəsinin və onların baş verməsi ehtimalının asılılığının müəyyən olunması durur.

Dəqiq mühakimə - çox çətin vəzifədir, belə ki maliyyə riskləri ilə məşğul olan işçidən kifayət qədər təcrübə tələb edir. Zərərin müəyyən olunmuş ehtimal dərəcəsinin baş verməsinin dəqiq mühakiməsində müxtəlif metodlardan istifadə olunur: statistik; xərclərin faydalılığının təhlili; ekspert qiymətləndirməsinin metodu; analitik üsul; analogiya metodu. Bunların içərisindən üçünü xüsusi qeyd etmək lazımdır: statistik metod, ekspertlərin qiymətləndirməsi metodu, analitik üsul.

- Statistik metodun məğzi ondan ibarətdir ki, hal-hazırkı və ya analogi istehsal sahəsində mövcud olan itkilərin və gəlirin statistikasını tədqiq edilir, bu və ya digər iqtisadi səmərənin həcmi və tezlik göstəricisi, gələcək üçün daha çox ehtimal olunan proqnozlar hazırlanır.

Sözsüz ki, risk – ehtimal olunan kateqoriyadır, və bu mənada baş verə biləcək zərərin elmi yollarla ölçülməsi və xarakterizə olunması daha

əsaslandırılmışdır. Ehtimal olunan müəyyən olunmuş nəticənin baş verməsi imkanındır.

Sxem 3.1. Situasiyalar və iqtisadi sistemlər (təşkilatlar)

Digər risklər kimi, maliyyə riskinin də zərərin baş verməsi ehtimalının riyazi ifadəsi vardır, hansı ki statistik göstəricilərə əsaslanır və kifayət qədər dəqiqliklə müəyyən olunur.

Maliyyə riskinin kəmiyyətinin müəyyən edilməsi üçün bütün əməliyyatların nəticələrin və bu nəticələrin baş verməsi ehtimalını bilmək lazımdır.

İqtisadi məqsədlərə uyğun olaraq ehtimal nəzəriyyəsi hadisənin baş verməsi ehtimalının müəyyən olunması və riyazi gözləntilərin içərisindən daha üstün olanını seçmək üçün istifadə olunur.

Maliyyə riskinin hesablanması metodunun əsas statistik alətləri: variasiya, dispersiya və standart (orta kvadratik) sapmalar.

Variasiya – nəticənin bir variantından digər variantına keçərkən kəmiyyət göstəricilərinin dəyişdirilməsi.

$$V = \frac{G}{y} \times 100 \quad (3.2)$$

V – variasiyanın əmsalı; G – orta kvadrat kök; $\hat{y}$ – gözlənilən orta qiyməti göstərir.

Variasiya əmsalı nisbi kəmiyyətdir və buna görə də öyrənilən kəmiyyətlərin mütləq miqdarı bu əmsala təsir göstərmir. Variasiya əmsalı 0-dan 100-dək dəyişə bilər. Əmsal yüksək olduqca dəyişmə bir o qədər güclü olur. Onun köməyi ilə müxtəlif ölçü vahidlərinə ifadə olunan əlamətlərin enib-qalxmasını (dəyişməsinə) müqayisə etmək olar. Belə ki, 10%-dək olduqda zəif dəyişmə; 10%-dən 25%-dək olduqda orta dəyişmə; 25%-dən yuxarı olduqda yüksək dəyişmə sayılır.

Dispersiya – faktiki göstəricinin orta göstəricidən sapma ölçüsüdür:

$$\sigma^2 = \frac{\sum(y-\hat{y}) \times n}{\sum n} \quad (3.3)$$

σ^2 - dispersiya; y – hər bir hadisəyə nəzarətin gözlənilən qiyməti;

$\hat{y}$ – gözlənilən orta qiymət; n – nəzarətin baş vermə miqdarı göstərir.

Beləliklə, riskin həcmi və ya riskin dərəcəsi iki kriteriya ilə ölçülə bilər: orta gözlənilən qiymət, mümkün olan nəticənin dəyişkənliyi.

Orta gözlənilən qiymət – bu o göstəricidir ki, hansı ki qeyri-müəyyən vəziyyətdən asılıdır. Beləliklə baş verməsi ehtimal olunan nəticə seçilir.

- *Xərcləri faydalılığının təhlili* müəssisənin maliyyə dayanıqlığı göstəricilərinin uçuşu əsasında potensial risklərin eyniləşdirilməsinə yönəlir. İndiki vəziyyətdə sahibkarlıq fəaliyyətinin və onun kontragentlərinin (bank, investisiya fondu, müştərinin müəssisəsi, emitentin müəssisəsi, investorun müəssisəsi, alıcının müəssisəsi, satıcının müəssisəsi və s.) fəaliyyətinin maliyyə nəticələrinin təhlilinin standart üsullarından istifadə etməklə keçirmək olar.

- *Ekspertlərin qiymətləndirməsi metodu* adətən təcrübəli sahibkar və mütəxəssislərin fikirlərinin işlənməsi yolu ilə reallaşdırılır. O statistik metoddan yalnız dəqiq mühakimə üçün məlumatların yığılması ilə seçilir.

Verilən metod zərərin baş verməsi ehtimalına müxtəlif mütəxəssislər tərəfindən verilmiş qiymətin yığılması və öyrənilməsidir. Belə qiymətləndirmə maliyyə riskinin bütün faktorları, həmçinin statistik göstəricilərinə əsaslanır. Əgər qiymətləndirmə üçün lazım olan göstəricilərin sayı azdırsa, onda ekspert qiymətləndirməsi metodu kifayət qədər çətinləşir.

- Analitik üsul daha çətinidir, belə ki oyunun nəzəriyyəsinin elementləri yalnız məhdud mütəxəssislərin əldə etməsi mümkündür. Adətən analitik metodun yarım-növündən istifadə edirlər – təsirlilik modelinin təhlili.

Təsirlilik modelinin təhlili növbəti addımlardan ibarətdir: açar göstəricinin seçilməsi, uyğun olaraq təsirlilik göstəricisi hazırlanır (gəlirliliyin daxili norması, təmiz gətirilmiş gəlir və s.); faktorların seçilməsi (inflyasiyanın səviyyəsi, iqtisadiyyatın vəziyyəti və s.); layihənin reallaşdırılmasının müxtəlif mərhələlərində açar göstəricilərin hesablanması (istehsal, satış, nəqliyyat və s.). Xərclərin və daxil olan maliyyə vəsaitlərinin belə ardıcılıqla təşkil olunması hər an üçün pul vəsaitləri fondu axınının müəyyən edilməsinə imkan verir, yəni effektivlik göstəricisinin müəyyən edilməsinə imkan verir. Nəticə göstəricilərinin əldə edilməsi üçün diaqramlar qurulur. Alınan diaqramları bir-biri ilə tutuşdurduqda layihənin gəlirliliyini qiymətləndirməsinə daha çox təsir edən açar göstəriciləri müəyyən etmək olar.

- Analogiya metodu yeni layihənin təhlili zamanı çox əhəmiyyətlidir, belə ki digər rəqabət aparan müəssisənin analoji layihələrinin mənfi maliyyə riski faktorlarının təhlili aparılır.

İndeksləşdirmə inflyasiya şərtləri daxilində pul vəsaitlərini və gəlirliliyin real həcmnin saxlanması üsulunu özündə birləşdirir. Onun əsasında müxtəlif indekslərin istifadəsi durur.

Məsələn, maliyyə resurslarını təhlili zamanı qiymətlərin dəyişməsinə nəzərə almaq lazımdır, hansında ki qiymətlən indeksi istifadə olunur. Qiymət

indeksi – müəyyən vaxt ərzində qiymətlərin dəyişməsinə xarakterizə edir.

Beləliklə, dəqiq mühakimənin verilməsi üçün mövcud olan üsullar qədər də eyni əhəmiyyətə malik deyillər, amma maliyyə riskinin ümumi həcmnin təxminən müəyyən edilməsinə imkan verirlər.

İqtisadiyyatda maliyyə risklərinin qiymətləndirilməsi üsullarının geniş sistemi işlənilmişdir. Onlara qiymətləndirmənin ekspert, statistik, analitik hesablama və analoq metodları aiddir. Qiymətləndirmənin konkret metodlarının seçilməsi zəruri informasiya bazasının mövcudluğu və menecerlərin ixtisas səviyyəsi ilə müəyyən edilir.

Riskin qiymətləndirilməsi prosesi üç mərhələdən ibarətdir:

- 1) problemin həllinin mümkün variantlarının aşkar edilməsi;
- 2) qərarın reallaşdırılması nəticəsində baş verə bilən mümkün iqtisadi, siyasi, mənəvi və digər nəticələrin (əsasən neqativ nəticələrin) müəyyən edilməsi;
- 3) riskin iki qarşılıqlı əlaqəli kəmiyyət və keyfiyyət aspektlərindən ibarət olan integral tərəfi.

Maliyyə nöqtəyi-nəzərindən riskin üç dərəcəsi ola bilər: mümkün risk; böhranlı risk; fəlakətli risk. Risk dərəcəsi gözlənilən itkinin həmin itkinin baş verməsi ehtimalına hasili kimi müəyyən edilir:

$$R = \dot{I}_1 \dot{E}_1 + (\dot{I}_1 + \dot{I}_2) \dot{E}_2 \quad (3.4)$$

Burada, $\dot{I}_1$ və $\dot{I}_2$ – I və II variantlar üçün uyğun olaraq qərarın reallaşdırılmaması halında mümkün itkinin mütləq ifadədə kəmiyyəti;

$\dot{E}_1$ və $\dot{E}_2$ – I və II variantlar üçün uyğun olaraq itkinin baş verməsi ehtimalıdır.

Beləliklə, iqtisadi risk iki toplananın – yanlış qərar nəticəsində yaranan mümkün itkinin və bu qərarın reallaşdırılması ilə əlaqədar xərclərin cəmindən ibarətdir.

Qiymətləndirmənin ekspert metodları risklərin ekspertlərin rəylərinə

əsaslanan proqnozlaşdırılması və təhlili metodları qrupudur. Risklərin ekspert qiymətləndirilməsinin daha geniş yayılmış metodlarına «Delfi» metodu, qoşa müqayisə metodu, sıralama metodu və risklərin bal qiymətləndirilməsi metodu aiddir.

Ekspertlərin rəylərini ümumiləşdirən əldə olunmuş qiymətləndirmənin dürüstlüyü ekspertlərin ixtisasından, onların mühakimələrinin müstəqilliyindən, eləcə də ekspertizanın aparılmasının metodiki təminatından asılıdır. Alınan kəmiyyətlərin doğruluğu göstəricilərindən biri ekspertlərin rəylərinin razılaşdırılması əmsəlidir.

Qiymətləndirmənin statistik metodlarının mahiyyəti sahibkarlıq fəaliyyətinin analogi növlərində yer alan itkilərin statistikasının öyrənilməsindən, itkilərin müəyyən səviyyəsinin yaranması tezliyinin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Qiymətləndirmənin statistik metodları riskin səviyyəsi barədə kəmiyyət baxımından daha geniş təsəvvür əldə etməyə imkan verir və ona görə də təcrübədə daha geniş istifadə olunur. Bu metodlardan istifadə zamanı nəticənin orta gözlənilən kəmiyyəti, orta kvadratik kənarlaşma, variasiya əmsəli və digər göstəricilər hesablanır.

Qiymətləndirmənin analitik – hesablama metodları firmanın özünün daxili informasiya bazasından istifadə əsasında maliyyə risklərinin yaranması ehtimalını kəmiyyətcə qiymətləndirməyə imkan verir. Bu halda ayrı-ayrı risklərin yaranması ehtimalı firmanın maliyyə fəaliyyətinin maliyyə göstəricilərindən asılı olaraq müəyyən edilir.

Qiymətləndirmənin analogi metodları firmanın tez-tez təkrar olunan ayrı-ayrı əməliyyatları üzrə risklərin yaranması ehtimalının səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verir. Bu halda müqayisə üçün müvafiq maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin xüsusi və xarici təcrübəsindən istifadə oluna bilər.

Risklərin idarə olunmasını risk hadisələrinin baş verməsini müəyyən dərəcədə proqnozlaşdırmağa və belə hadisələrin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılmasına yaxud azaldılmasına imkan verən metodların, fənd və tədbirlərin məcmusu kimi səciyyələndirmək olar.

Riskin saxlanması şüurlu olaraq riskin investorun hesabında saxlanmasıdır. Burada düşünülür ki, investor mümkün itkiləri xüsusi vəsaitləri hesabına müvazinətləşdirə bilər.

Risklərin yaranma mənbələrini müəyyən etdikdən sonra risklə məşğul olan menecer onun aşağı salınması yollarını müəyyən etməlidir.

Riskin azaldılması metodları arasında aşağıdakılar xüsusi yer tutur.

1. Sistemli risk seçmək. «Patronlaşa bir patron qoymazlar» qaydasına əsaslanmış sistemli risk seçmək o deməkdir ki, bu risklər müəssisənin özündən asılıdır. Təhlil aparıldıqdan sonra onlardan ən əlverişlisi seçilir. Buna ilk növbədə müəssisənin gücünü nəticələrinin bir-biri ilə əlaqəsi olmayan fəaliyyət istiqamətləri arasında bölüşdürmək aiddir. Sistemli risk seçmək müəssisənin genişlənməsini, əlavə əmtəə və ya xidmət növünə yiyələnməyi nəzərdə tutur. Bu halda müəssisə üzrə risk azalmış olur. Başqa sözlə, elə riskin baş verməsinə imkan yaratmaq lazımdır ki, onunla mübarizə aparmaq mümkün olsun. Və yaxud “bir patronla uğurlu ov etmək üçün atəşi quşa yox, onların çox təsadüfi rast gəlinən topasına açmaq və ya çoxlu patron götürmək” analogiyası düzgün olardı.

2. Riski layihənin iştirakçıları arasında bölüşdürmək. Bunun özü də riskdən qaçmağın bir yoludur. Bundan əlavə riski elə iştirakçıya ötürmək lazımdır ki, o, riskin öhdəsindən gələ bilsin. Çünki bütün iştirakçılar vahid komandadır və gəlir qeyrisinə yox, ancaq onlara məxsusdur. Bu iş bütün iştirakçıların tam razılığı ilə layihənin planı və müqavilə sənədlərində təsdiqlənir. Adətən satıcı ilə alıcı, ya da sifarişçi ilə icraçı iştirakçılar olur. Belə bir halda tərəflərin maraqları müxtəlif olduğundan vəziyyəti modeləşdirmək üçün məlum oyun nəzəriyyəsindən istifadə edilir.

3. Sığortalanmaq və sığortalamaq. Birinci halda müəssisə sığorta firmasına (şirkətinə) müraciət edir, sığorta pulu ödəyir. İkinci halda isə öz-özünü sığortalayır. Lakin respublikamızda xarici firmalarda olduğu kimi kifayət qədər imkan yoxdur ki, layihə tam sığortalansın. Layihəni həyata keçirməyə güclə vəsait tapan respublika onu sığortalamaqda çox çətinlik çəkir. Bu həm də adli-sanli sığorta firmalarının (şirkətlərin) olmaması üzündəndir.

4. Dürüst, əlavə, zəruri və tam informasiya əldə etmək. Hər bir informasiya pul deməkdir. Bu informasiyalar şəxsi təhlil əsasında, gizli yolla və açıq dərc edilmiş mənbədən əldə edilə bilər.

5. Kapitalı məhdudlaşdırmaq. Bunu banklar dəqiqləşdirilmiş hesabat apardıqdan sonra bu və ya digər müəssisəyə tətbiq edirlər.

6. Ehtiyat vəsaiti yığmaq. Bu daha çox yayılmış yoldur. Belə ki, müəssisə layihənin dəyərini 7-12% artıraraq onu həyata keçirməyə çalışır. Risk baş verdikdə onun bir qismi artıq məbləğ hesabına kompensasiya edilir, baş vermədikdə isə əlavə ehtiyat kimi müəssisənin gəliri olaraq qalır.

Ümumiyyətlə, riski azaltmaq üçün seçilən yollar diqqətlə öyrənilməli və məsuliyyətə tətbiq olunmalıdır. Bunun özü riski idarə etmək deməkdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə təcrübəsi olan Qərb ölkələrinin sürətli iqtisadi inkişafında gözəçarpan nailiyyətlər sübut edir ki, riskləri idarəetmək mümkündür. Risklərin idarəedilməsi müəssisənin idarəedilməsinin bir hissəsi olduğundan sırf bununla məşğul olan bir şəxs olmalıdır. Adətən, bu funksiyanı maliyyə meneceri həyata keçirir. Risklərin idarə edilməsi onları əlverişli səviyyəyə qədər azaltmaq istiqamətində əsaslı şəkildə tövsiyyə və tədbirlərin işlənilib həyata keçirilməsi deməkdir.

Müxtəlif idarəetmə strukturunda fəaliyyət göstərən müəssisələrdə bir-birinə uyğun gələn və gəlməyən, təkrar olunan və olunmayan çoxlu sayda müxtəlif nəticəli risklər olur. Bu səbəbdən də onlar müxtəlif metod və üsulların köməyi ilə təhlili edilir və idarə olunur.

Təcrübədə risklərin aşağı salınmasının aşağıdakı üsulları var:

- riskdən qaçmaq;
- riski ləğv etmək;
- riski seyrəltmək (dissirasiya);
- riski kompensasiya etmək.

Riskdən qaçmaq sadəcə olaraq risklə bağlı fəaliyyətdən kənarlaşmaqdır. Lakin bu bəzən mənfəətdən imtina kimi də başa düşülür. Maliyyə risklərinin neytrallaşdırılmasının bu istiqaməti daha radikaldir. O, maliyyə riskinin konkret

növünün tam istisna edən daxili xarakterli tədbirlərin işlənilməsindən ibarətdir.

Risqlərin idarə olunmasında «riskdən qaçmaq» üsulundan istifadə edən maliyyə meneceri aşağıdakı addımlar atmalıdır:

- etibarsız tərəfdaşlardan imtina etmək;
- təminat axtarmaq;
- təsərrüfat risklərini sığorta etmək;
- riskli layihələrdən qaçmaq.

Riski ləğv etmək» üsulunda isə a) vençur müəssisələrin yaradılması, b) riskin layihələri yerinə yetirmək üçün xüsusi bölmə yaratmaq kimi addımlar atılır.

«Riski seyrəltmək (dissipasiya)» üsulunda isə növbəti addımlar atılır:

- çoxnövlü fəaliyyət və təsərrüfat zonalarına keçmək;
- satış və alış yerlərinin sayını artırmaq;
- investisiyanı şaxələndirmək;
- məsuliyyəti istehsal komandaları arasında bölüşdürmək;
- riski vaxta görə paylaşdırmaq.

«Riski kompensasiya etmək» üsulunda isə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

- sosial-iqtisadi və hüquqi-normativ mühitin monitorinqi;
- xarici şəraitin və fəaliyyətin planlaşdırılması;
- ehtiyat sistemlərinin yaradılması;
- fəaliyyətin strateji planlaşdırılması;
- məqsədyönlü aktiv marketinq planının hazırlanması.

Nəzəri və təcrübi baxımdan sübut olunmuşdur ki, riskləri layiqincə idarə etmək istəyən hər bir şəxs aşağıdakı qaydalara əməl etməlidir:

- sərəncamda olan kapitaldan artıq risk etmək olmaz;
- riskin nəticələri haqqında fikirləşmək lazımdır;
- azdan ötrü çox ilə risk etməzlər;
- müsbət qərar tam əminlik olduqda qəbul edilə bilər, əks təqdirdə mənfi

qərar qəbul edilməlidir;

- heç vaxt düşünmə ki, bu yeganə yoldur, başqaları da ola bilər;
- «patrondaşa bir patron qoymazlar».

Maliyyə meneceri aşağıdakıları etməyə borcludur:

- hər bir risk üzrə maksimum zərəri hesablamalıdır;
- onu qoyulan kapitala müqayisə etməlidir;
- onu öz maliyyə imkanları ilə müqayisə etməlidir ki, müəssisə müflis olmasın.

Riskin ötürülməsi riskə görə məsuliyyətin başqa birinə, məsələn, sığorta şirkətinə ötürülməsini nəzərdə tutur.

Şəkil 3.2. Risklərin idarə olunması sistemi.

Müasir təcrübədə riskin ötürülməsi aşağıdakı əsas istiqamətlər üzrə həyata keçirilir:

- riskin faktoring müqaviləsinin bağlanması yolu ilə ötürülməsi;
- riskin həvalə olunması müqaviləsinin bağlanması yolu ilə ötürülməsi;
- riskin xammal və material göndərənlərə ötürülməsi;
- riskin birja sövdələşmələrinin bağlanması (xecirləmə) yolu ilə ötürülməsi;
- risklərin sığortalanması.

Risk dərəcəsinin aşağı salınması dedikdə, itkilərin həcmnin və ehtimalın azalması başa düşülür. Riskin aşağı salınması üçün müxtəlif üsullardan istifadə olunur. Daha geniş yayılanları aşağıdakılardır:

- Diversifikasiya seçim və nəticələr barədə daha ətraflı məlumat toplamaq

- Limitləmə
- Özünüsığortalama
- Sığortalama
- Valyuta risklərində sığortalama
- Hedc əməliyyatı
- Əlaqəli sahələrin fəaliyyətlərinə nəzarət etmək
- Kompaniyanın spesifik fondlarından istifadənin uçotu və

qiymətləndirilməsi

İndi isə risklərin aşağı salınması üsullarını nəzərdən keçirək.

Diversifikasiya – investisiyalaşdırılan vəsaitlərin öz aralarında bilavasitə əlaqələri olmayan müxtəlif kapital qoyuluşu obyektləri arasında bölgüsü prosesidir. Diversifikasiya müxtəlif fəaliyyət növləri arasında kapitalın bölgüsü zamanı risklərin bir hissəsindən qaçmağa imkan verir. Məsələn, bir cəmiyyətin səhminin əvəzinə investor tərəfindən beş müxtəlif səhmdar cəmiyyətin səhminin alışı orta hesabla gəlirin əldə olunması ehtimalını orta hesabla beş dəfə artırır, uyğun olaraq risk dərəcəsini isə beş dəfə aşağı salır.

Limitləşdirmə – müəssisənin risk xərclərinin son hədd məbləğinin müəyyən olunmasıdır. Bu elə xərclərdir ki, müəssisə ona hiss olunmayan itkisiz də gedə bilər. Limitləşdirmə borc və kreditlərin verilməsində, əmtəələrin kreditə satışında kapital qoyuluşu həcmnin müəyyən edilməsində və s. tətbiq olunur.

Özünüsığortalama – onu ifadə edir ki, müəssisə sığorta şirkətində sığortalanmaqdan özünüsığortalamaya üstünlük verir. Bununla da sığortalama üzrə kapitalla qənaət olunur. Özünüsığortalama bilvasitə müəssisədə natural və maliyyə sığorta (ehtiyat) fondlarının yaradılmasını nəzərdə tutur.

Hecirləmə – gələcək dövrdə əmtəələrin göndərilməsini (satışını) nəzərdə tutan kontraktlar və kommersiya əməliyyatları üzrə istənilən mal-material qiymətlilərinin qiymətlərinin əlverişsiz dəyişiklikləri risklərinin sığortalanmasıdır. Yüksəlişə və azalmaya xecirləmə əməliyyatları mövcuddur.

Yüksəlişə xecirləmə (kontraktların alışı) gələcəkdə qiymətlərin mümkün

yüksəlişindən sığortalanmaq üçün tətbiq edilir. Bu əməliyyat real əmtəənin alındığı vaxtdan xeyli əvvəl alış qiymətini müəyyən etməyə imkan verir.

Azalmaya xecirləmə (təcili kontraktların satışı) qiymətlərin gələcəkdə mümkün azalmasından sığortalayır.

Risqlərin minimumlaşdırılmasının risk – menecmentin təşkilinin keyfiyyətinə və bütövlükdə şirkətin idarə olunmasına dolayı təsir göstərən bir sıra qeyri-formal metodları da mövcuddur. Belə metodlara aşağıdakıları aid etmək olar:

- Kadr potensialından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi. İnsan amili bir çox hallarda şirkətin bazarda müvəffəqiyyətlə müəyyən edir. Kadrlardan istifadənin səmərəliliyi heyətin seçilməsinin keyfiyyətindən, təlimin intensivliyindən və əməkdaşların inkişafından, motivasiya mexanizmindən asılıdır.
- Təşkilati strukturun optimallaşdırılması. Təşkilati strukturun çevikliyi və şirkətin xüsusiyyətinə uyğunluğu rəhbərliyin peşəkarlığını əks etdirir və şirkətin dəyişən xarici şəraitə uyğunlaşmasını və dayanıqlığını yüksəldir.
- Təşkilatın innovasiyalılığı dərəcəsi. Müasir biznes təşkilatın bütün cəhətlərinin idarə edilməsinin çoxlu sayda yeni texnikasını nəzərdə tutur. Onlardan imtina edilməsi rəqabət üstünlüklərinin itirilməsinə və şirkətin tədricən iflasına gətirib çıxara bilər. Bu istənilən yeni metodikanın kor-koranə izlənilməsi zəruriliyini ifadə etmir, çünki təşkilatda daim idarəetmənin keyfiyyətinin yüksəldilməsi və təkmilləşdirilməsi prosesləri reallaşdırılmalıdır.
- İnfrastruktur təşkilatlarla və bazarın digər iştirakçıları ilə əlaqələrin o cümlədən, qeyri-formal saxlanması və inkişafı.

Daha yüksək nəticənin əldə olunması üçün risklərin azaldılmasının bir metodundan deyil, metodları qrupundan istifadə olunur.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat bazar iqtisadiyyatı şəraitində müəssisənin əmlak vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilmiş aşağıdakı nəticələri formalaşdırmağa imkan vermişdir.

1. Bazar iqtisadiyyatında müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərən risk amili nəzərə çarpacaq dərəcədə güclənir. Risk hər hansı arzuolunmaz hadisənin baş verməsinin mümkünlüyü ilə əlaqədardır. Risk dedikdə adətən, müəssisənin fəaliyyəti prosesində öz resurslarının bir hissəsinin itirilməsi, gəlir əldə olunmaması və ya əlavə xərclərin yaranması ehtimalı başa düşülür. Riskin yaranması səbəbləri kimi satış bazarlarının düzgün seçilməməsi, bazarın tutumluğunun və istehsal gücünün düzgün hesablanmaması və i.ə. göstərmək olar. Belə şəraitdə risklərin vaxtında təhlil olunması mühüm şərtidir. Çünki aparılan təhlil nəticəsində riski doğuran konkret səbəblər müəyyən edilir, onun fəsadlarının azaldılması üzrə təkliflər hazırlanır.

2. Bazar şəraitində istehsal, marketinq, kommersiya, maliyyə, investisiya, bazar, texnikisiyasi, hüquqi, ekoloji və s. riskləri fərqləndirmək lazımdır.

3. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində idarəetmə təcrübəsi olan Qərb ölkələrinin sürətli iqtisadi inkişafında gözəçarpan nailiyyətlər sübut edir ki, riskləri idarəetmək mümkündür. Risklərin idarəedilməsi müəssisənin idarəedilməsinin bir hissəsi olduğundan sırf bununla məşğul olan bir şəxs olmalıdır. Adətən, bu funksiyanı maliyyə meneceri həyata keçirir. Risklərin idarə edilməsi onları əlverişli səviyyəyə qədər azaltmaq istiqamətində əsaslı şəkildə tövsiyyə və tədbirlərin işlənilib həyata keçirilməsi deməkdir.

4. Riskin təhlilinin təyinatı layihədə iştirakın məqsədəuyğunluğu haqqında qərarın qəbul edilməsi üçün zəruri informasiyanı əldə etmək və onun nəticələrini qiymətləndirməkdir. Bazar şəraitində hər bir müəssisənin fəaliyyətinin beş əsas risk sahəsini fərqləndirmək lazımdır: risksiz sahə, minimal risk sahəsi, yüksək risk sahəsi, böhranlı (kritik) risk sahəsi, qəbul edilməz

(təhlükəli) risk sahəsi.

5. Risklərin təhlili bir-birini tamamlayan kəmiyyət (risk amillərinin, mərhələlərinin, sahələrinin müəyyən olunması) və keyfiyyət (ayrı-ayrı risklərin və bütövlükdə riskin həcmnin kəmiyyətcə müəyyən olunması) təhlilinə ayrılır. Riskin təhlilinin ən geniş yayılmış metodlarına statistik, xərclərin məqsədə uyğunluğunun təhlili, ekspert qiymətləndirməsi, oxşar variantlardan istifadə metodları daxildir.

6. Müəssisənin risk səviyyəsinə təsir edən əsas amillərə aşağıdakılar aiddir: müəssisənin sahə üzrə bazar konyukturasının dəyişməsinə həssas olan tərəfdaşlarının təmərgüzləşmə dərəcəsi; əlverişsiz bazar konyukturası, ETTLI-nin xüsusi çəkisi, tərəfdaşların maliyyə sabitliyi, ödəmə qabiliyyəti və intizamlılığı; iri müştərilərdən birinin iflası uğraması; həddən artıq investisiya.

Müəssisənin istifadə etdiyi bank xidmətinin növündən asılı olaraq risk səviyyəsi xüsusi və balansarxası əməliyyatlarla əlaqədar ola bilər və bu baxımdan aktiv və passiv əməliyyat risklərinə bölünür.

Risk səviyyəsi fəaliyyətin xarakterindən, müəssisənin miqyasından, buraxılan məhsulun növündən, tərəfdaşların tərkibindən asılıdır.

7. Problemlərin məzmunu və xarakteri hər bir firma və təşkilatlarda müxtəlif olur. Bu, birində iflası uğrama, plan tapşırıqlarının kəsirlə yerinə yetirilməsi, digərində satış, kadr məsələsi ilə bağlı ola bilər. Ona görə də əvvəlcə problemin konkret səbəbləri və situasiyalar öyrənilməli, aşkara çıxarılmalı və vaxtında həll olunmalıdır.

Rəhbər mümkün risk dərəcəsini mümkün aşağı səviyyəyə qədər azaltmaq yolunu bilməlidir. O, hətta müəssisə üçün əlverişli şəraitdə belə riskin neqativ nəticələrinin azaldılması imkanlarını nəzərə almalıdır. Bunun üçün investisiya obyektinin kompleks təhlil olunması, qeyri əlverişli iqtisadi dəyişikliklərə qarşı zəifliyi; riskin proqnozlaşdırılması, qiymətlər, əmtəə axınları üzərində nəzarətin gücləndirilməsi; potensial tərəfdaşların maliyyə vəziyyətinin və işgüzar imicinin təhlili əsasında onların etibarlılığının qiymətləndirilməsi.

Səmərəli proqnozlaşdırma və istehsal daxili planlaşdırma, özünü

sığortalama üzrə peşəkar işlərin aparılması, hedcirləşmə yolu ilə riskin bir hissəsinin digər müəssisələrə ötürülməsi, daha doğrusu, qarşılıqlı valyuta, kommersiya, kredit və digər tələblər və öhdəliklərin yaradılması ilə riski nəzərə cəpacaq dərəcədə azaltmaq mümkündür.

8. Risk dərəcəsinin azaldılması üçün aşağıdakı üsullardan istifadə olunur: diversifikasiya, sığortalama, limitləşdirmə, vəsaitlərin nəzərdə tutulmayan xərclərin örtülməsi üçün ehtiyat yaradılması, riskin bölüşdürülməsi və s.

9. Riskin azaldılmasının ən yaxşı üsulu düzgün investisiya qərarının qəbul olunmasıdır.

Təcrübədə riskin azaldılmasının üç əsas prinsipini fərqləndirmək lazımdır: risk etməmək; riskin nəticələri haqqında unutmamaq; əza görə yüksək riskdən imtina.

Kompleks halda bütün amilləri nəzərə almaqla, riskin yaranma mənbələrini, səbəblərini, şəraitlərini, eləcə də onun təhlili metodunu bilməklə riskin məqbul səviyyəsini təmin etmək, bəzən də ondan qaçmaq olar.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SIYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. – Bakı. 2004
2. Azərbaycan Respublikasının «Vergilər Məcəlləsi». – Bakı. 2000
3. Aleksander D., Britton A., Yorissen A. Maliyyə hesabatının beynəlxalq standartları: nəzəriyyədən praktikaya/ Rus dilindən tərcümə (tərcümənin elmi redaktoru V.M.Quliyev). – Bakı: «İqtisad Universiteti». 2010
4. Hennie Van Greuning. Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları. Praktiki vəsait. Yeni təkmilləşdirilmiş nəşr. (N.M.Hüseynovun redaktorluğu altında ingilis dilindən tərcümə). – Bakı: 2006
5. «Banklarda risklərin idarə olunması haqqında» Qaydalar.AR Milli Bankı. Bakı, 2009
6. Cəfərli H.A.İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. 2009
7. Kazımlı X., İbrahimov I. İqtisadi risklərin qiymətləndirilməsi və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı, İqtisad Universiteti, 2011
8. Mahmudov I.M., Zeynalov T.Ş., İsmayılov N.M. İqtisadi təhlil. Dərslik. Bakı. 2010
9. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili. Dərslik. Bakı. 2011
10. Sadıqov M. və başqaları. Koorporativmaliyyə. Bakı.
11. Адаменкова С. И. Анализ хозяйственной и финансовой деятельности предприятия : учебно-методическое пособие/ С. И. Адаменкова, О. С. Евменчик. -Минск: Элайда, 2011. -348 с.
12. Алексеева А.И. и др. Комплексный экономический анализ хозяйственной деятельности. М.: Финансы и статистика, 2006. — 572 с.
13. Алыгин А.П. Риск и его роль в общественной жизни. М.:Финансы и статистика, 2000.
14. Анализ хозяйственной деятельности предприятия : учеб. пособие для экономических специальностей вузов/ Ермолович Л.Л. [и др.] ; под. общ. ред. Ермолович Л.Л.. -2-е изд. доп. и перераб.. -Минск: Современная школа, 2006. -736 с.

15. Артеменко В.Г., Беллендир М.В. Финансовый анализ. М. , «Дело и сервис», 2002
16. Бальдин К.В., Воробьев С.Н.и др. Риск менеджмент. М.: Финансы и статистика, 2002
17. Бланк В. Р. Финансовый анализ: учеб. пособие / В.Р. Банк, С. В. Банк. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2011.
18. Бланк И.А. Основы финансового менеджмента. –К.: Ника– Центр, Эльга, 2001
19. Васильева Л. С. Финансовый анализ: учебник / Л. С. Васильева, МВ. Петровская. – М.: КНОССРТ, 2009.
20. Гранатуров В.М. Экономический риск: сущность, методы измерения, пути снижения. Учебное пособие.М.:ДИС, 2002
21. Ефимова О.В. Финансовый анализ. Учебное пособие. –М. «Бухгалтерский учет», 2003.
22. Елисеева Т.П. Экономический анализ хозяйственной деятельности : учебное пособие для студентов экономических специальностей вузов/ Т. П. Елисеева. -Минск: Современная школа, 2007. -944 с.
23. Качалов Р.М. Управление хозяйственным риском.М.: Наука, 2002.
24. Ковалев В.В. Финансовый анализ: Управление капиталом. Выбор инвестиций. Анализ отчетности. – М.:Финансы и статистика, 2000.- 512 с.
25. Петров Н.А., Ковалев В.В. и др. Как читать баланс. М.: Финансы и статистика, 2005
26. Прилутский В.А. Риск и рынок. М.: Финансы и статистика, 2002
27. Русак Н.А., Русак В.А. Основы финансового анализа. Минск, ООО «Меркабание», 2002.
28. Савицкая Г.В. Экономический анализ: Учебник - М.: НИЦ ИНФРА-М, 2013. - 649 с.
29. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник - М.: НИЦИНФРА-М, 2013. - 378 с.
30. Чемов В.А. Анализ коммерческого риска. М.: Финстатинформ, 2002.

31. Финансовый менеджмент. Под/ред. Е.С.Стойновой –М.:Перспектива. 2003
32. Хохлов Н.В. Управление рисками. М.: ИНРА-М, 2001
33. Шеремет А.Д., Негашев Е.В. Методика финансового анализа деятельности коммерческих организаций М.: ИНФРА-М, 2008. — 208 с.
34. Шеремет А.Д. Методика финансового анализа: учебник /А.Д. Шеремет. – М.: ИНФРА-М, 2011

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 418-ci qrup magistri Həsənov İsmayıl Xaqani oğlunun “Xidmət sferasında maliyyə risklərinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazdığı magistr dissertasiya işinin

REFERATI

Mövzunun aktuallığı. Bazar şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi idarəetmə nəzəriyyəsi və praktikasının mühüm tərkib hissəsi kimi müstəqil nəzəri və tətbiqi əhəmiyyət kəsb edir. Əksər idarəetmə qərarı risk şəraitində qəbul olunur ki, bu, bir sıra amillərlə - tam informasiyanın olmaması, ziddiyyətli meyllərin, təsadüf elementlərinin və s. mövcudluğu ilə əlaqədardır. Risk problemi xüsusi ilə sahibkarlıq fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məlumdur ki, biznes aləmində uğur, seçilmiş strategiyanın düzgünlüyündən və əsaslı olmasından asılıdır. Hətta ən əlverişli iqtisadi şəraitdə belə istənilən təşkilat üçün böhranla üzləşməsi ehtimalı qaçılmazdır. Bu, risklə əlaqədardır. Tarixi təcrübə göstərir ki, nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmaması riski əmtəə-pul münasibətləri, təsərrüfat dövriyyəsi iştirakçılarının rəqabəti şəraitində yaranır. Bazar münasibətləri şəraitində duruş gətirmək yeni texnikanın tətbiqini və ən iradəli hərəkətlər tələb edir ki, bu da risk ehtimalını artırır.

Daxili risklərin mühüm növlərindən biri kredit riski hesab olunur. O, müəssisənin kreditorlarla, kontragentlərlə, səhmdarlarla işgüzar əlaqələri prosesində yaranır. Kredit riskinin səviyyəsi müəssisənin kreditqaytarma və ödəmə qabiliyyəti ilə müəyyən olunur.

Ödəmə qabiliyyəti dedikdə pul xarakterli ticarət, kredit və ya digər əməliyyatlar nəticəsində yaranan ödəmə öhdəliklərinin vaxtında və tam ödənilməsi başa düşülür. Kredit qabiliyyəti - kreditin alınması üçün imkanın

olması, onun qaytarılması qabiliyyətidir. Beləliklə, ödəmə qabiliyyəti anlayışı ilə müqayisədə kreditqaytarma qabiliyyəti dar anlayışdır. Lakin fikrimizcə, kredit riskini kredit və ödəmə riskinə bölmək aktual deyil, müştəriyə kreditin verilməsinin mümkünlüyü və məqsədə uyğunluğunu operativ qiymətlən-dirmək, eləcə də digər kontragentlərin ödəmə qabiliyyətini təhlil etmək lazımdır. Buna görə də kreditqaytarma qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi kredit riski səviyyəsinin müəyyən olunması üçün müvafiq təhlilin aparılması və onun azaldılması üzrə təkliflərin hazırlanması tələb olunur.

Real və potensial müştərilər üçün kredit riski səviyyəsi müəyyən standart əmsallar və indekslər dəstinin köməkliyi ilə müəyyən olunur. Bu zaman «ekspres təhlilin» tətbiqi təhlilin əsas metodu hesab olunur. Adından göründüyü kimi, o, cari və nizamlıdır. Ona görə təhlilin bu növü FEHM və müxtəlif iqtisadi-riyazi metodlardan istifadə etməklə aparılır.

Bazar mexanizmlərinin real işləməsi şəraitində istənilən müəssisənin fəaliyyətinə risk amili təsir göstərir. Risklər məhsul satışı bazarının düzgün seçilməməsi, bazarın tamlığının dəqiq hesablanmaması, istehsal gücünün düzgün müəyyən olunmaması, satış sxeminin real olmaması və i.a. səbəbdən yarana bilər. Bu da, nəticə etibarı ilə, kreditlərin örtülməsi üçün kifayət həcmdə gəlirlərin olmaması, məhsulun planlaşdırılan qiymətlərlə satılmasının mümkünsüzlüyü ilə nəticələnə bilər. Ona görə də risklərin vaxtında təhlil olunması vacibdir. Risklərin keyfiyyətli təhlili nəticəsində riski yaradan konkret səbəblər aşkar olunur, itgilərin minimuma endirilməsi üçün təkliflər hazırlanır və dəyər ifadəsində qiymətləndirilir. Bununla əlaqədar olaraq, risklərin təhlili probleminin mürəkkəbliyi, bəzi məsələlərin-qiymətləndirmə metodlarının, risklərin minimallaşdırılması və bölüşdürülməsi, təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı risklərin təhlilinin bəzi aspektlərinin (tələb olunmayan məhsul buraxılışı riski, müştərinin ödəmə qabiliyyətli olmaması, istehsaldaxili riskin təhlili və qiymətləndirilməsi və s.) dərin öyrənilməməsi bu sahədə tədqiqat işinin aparılmasının zəruri etmişdir. Yuxarıda qeyd olunanlar dissertasiya işinin mövzusunun aktuallığını səciyyələndirir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Tədqiqatın məqsədi müasir şəraitdə risklərin iqtisadi təhlilinin nəzəri əsaslarının və metodikasının tədqiqi və onun əsasında risklərin azaldılması üzrə təkliflərin hazırlanmasıdır. Həmin məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və həll olunmuşdur:

- risklərin mahiyyətinin və iqtisadi təbiətinin, eləcə də optimal idarəetmə qərarlarının hazırlanmasında onun rolunun müəyyən edilməsi;
- risklərin öyrənilməsinə metodoloji və idarəetmə yanaşmanın müəyyən edilməsi;
 - risklərin mövcud təsnifatının öyrənilməsi və onun təkmilləşdirilməsi;
 - riskləri doğuran konkret səbəblərin aşkar edilməsi, onun azaldılması yollarının müəyyən edilməsi;
 - risklərin təhlil olunması üçün göstəricilər sisteminin hazırlanması;
 - risklərin mərhələli təhlili metodikasının hazırlanması;
 - riskləri sığortalayan ehtiyatların qiymətləndirilməsi və uçotu metodlarının əsaslandırılması;
 - risklərin iqtisadi təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə əsas istiqamətlərin işlənilib hazırlanması.

Tədqiqatın metodoloji və metodiki əsasları. Öyrənilən məsələyə dialektik yanaşma tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil edir. Tədqiqat prosesində uçot və təhlil üzrə metodiki təlimat materiallarından, risklərin təhlili üzrə respublika və xarici ölkələrin iqtisadçı alimlərinin tədqiqat işlərindən istifadə olunmuşdur. Tədqiqat prosesində təhlilin ənənəvi , eləcə də iqtisadi-statistik metodları tətbiq edilmişdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Risklərin iqtisadi təhlilinin metodoloji və nəzəri əsasları tədqiqatın predmetini təşkil edir. Tədqiqatın obyektı kimi respublikanın maşınqayırma zavodları götürülmüşdür.

Tədqiqatın elmi yenilikləri aşağıda verilmişdir:

- risklərin iqtisadi təhlilinin əsas istiqamətləri və mərhələləri müəyyən edilmişdir;
- risklərin iqtisadi təhlilinin göstəricilər sisteminin hazırlanmasının əsas prinsipləri formalaşdırılmışdır;

- müəssisənin kreditqaytarma qabiliyyətini xarakterizə edən göstərici-lərin təhlili metodikası hazırlanmışdır;
- risklərin mərhələli təhlili metodikası hazırlanmışdır;
- risklərin təhlilinin beynəlxalq təcrübəsinin respublikanın uçot-analitik təcrübəsinə adaptasiyasının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti. Bazar şəraitində risklərin iqtisadi təhlilin təklif olunan metodikasından istifadə etməklə riskləri və müəssisənin kreditödəmə qabiliyyətini daha obyektiv qiymətləndirmək, təşkilatın kreditödəmə qabiliyyətinin yüksəldilməsi imkanlarını müəyyən etmək və qiymətləndirmək mümkündür. Müəllif tərəfindən hazırlanmış təklif və tövsiyələr kreditödəmə qabiliyyəti nöqteyi nəzərindən müəssisənin maliyyə vəziyyətini operativ tədqiq etməyə imkan verəcəkdir.

Dissertasiya işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin «Risklərin idarə olunmasının nəzəri əsasları və onların təhlili metodikası» adlanan birinci fəsilində iqtisadi risklərin mahiyyəti və yaranması səbəbləri, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində onların rolu və təhlili metodları, risklərin təsnifatı və onların təhlilinin ümumi prinsipləri, eləcə də iqtisadi risklərin idarə edilməsinin əsas metodları şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin «Risklərin iqtisadi təhlili metodikası» adlanan ikinci fəsilində risklərin yaranması situasiyalarının, təsərrüfat subyektinin müflisləşməsi riskinin təhlili, eləcə də risk səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili və bazar konyukturasının qeyrimüəyyənliyi şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin «Risklərin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri» adlanan üçüncü fəsilində müəssisənin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticələrinə əsasən nəticə və təkliflər verilmişdir.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 418-ci qrup magistri Həsənov İsmayıl Xaqani oğlunun “Xidmət sferasında maliyyə risklərinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazmış olduğu magistr dissertasiya işinə

Rəy

Bazar mexanizmlərinin real işləməsi şəraitində istənilən müəssisənin fəaliyyətinə risk amili təsir göstərir. Risklər məhsul satışı bazarının düzgün seçilməməsi, bazarın tamlığının dəqiq hesablanmaması, istehsal gücünün düzgün müəyyən olunmaması, satış sxeminin real olmaması və i.ə. səbəbdən yaranı bilər. Bu da, nəticə etibarilə, kreditlərin örtülməsi üçün kifayət həcmdə gəlirlərin olmaması, məhsulun planlaşdırılan qiymətlərlə satılmasının mümkünsüzlüyü ilə nəticələnə bilər. Ona görə də risklərin vaxtında təhlil olunması vacibdir.

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin «Risklərin idarə olunmasının nəzəri əsasları və onların təhlili metodikası» adlanan birinci fəsilində iqtisadi risklərin mahiyyəti ilə bağlı müxtəlif iqtisadçı alimlərin fikirləri və bu fikirlərə müəllifin yanaşmaları verilmiş və risklərin yaranması səbəbləri müəyyən edilmişdir. İddiaçı idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində risklərin rolunu açıqlamış, risklərin təsnifatını və onların təhlilinin ümumi prinsiplərini vermişdir. Daha sonra risklərin təhlilinin, eləcə də iqtisadi risklərin idarə edilməsinin əsas metodları şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin “Maliyyə risklərinin təhlili metodikası” adlanan ikinci fəsilində risklərin yaranması situasiyalarının təhlili metodikası şərh olunmuşdur. İqtisadi risklərin əsas növü kimi təsərrüfat subyektinin

müflisləşməsi riskinin təhlilinə xüsusi yer ayıran magistr risk səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili və bazar konyukturasının qeyri müəyyənliyi şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi metodikasını şərh etmişdir.

Dissertasiya işinin “Maliyyə risklərinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri” adlanan üçüncü fəsilində İ.Həsənov müəssisənin fəaliyyətinin fasiləsizliyi ehtimalının qiymətləndirilməsi, risk dərəcəsinin azaldılması və onun neqativ nəticələrinin qabaqcadan müəyyən edilməsi məqsədi ilə maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini nəzərdən keçirmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticələrinə əsasən nəticə və təkliflər verilmişdir.

Magistr dissertasiya işi bütün tələblərə uyğun tərtib olunmuş və qarşıya qoyulmuş məsələləri əhatə edir. Tədqiqat işi müəyyən nəzəri və praktiki əhəmiyyət daşıyır. Bunları nəzərə alaraq İ.X.Həsənovun “Xidmət sferasında maliyyə risklərinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazmış olduğu magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsədə uyğun hesab edirəm.

Elmi rəhbər:

«Mühasibat uçotu və audit»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

Kazımov R.N.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin II kurs, 418-ci qrup magistri Həsənov İsmayıl Xaqani oğlunun “Xidmət sferasında maliyyə risklərinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazmış olduğu magistr dissertasiya işinə

Rəy

Məlumdur ki, biznes aləmində uğur, seçilmiş strategiyanın düzgünlüyündən və əsaslı olmasından asılıdır. Hətta ən əlverişli iqtisadi şəraitdə belə istənilən təşkilat üçün böhranla üzləşməsi ehtimalı qaçılmazdır. Bu, risklə əlaqədardır. Tarixi təcrübə göstərir ki, nəzərdə tutulan nəticələrin əldə olunmaması riski əmtəə-pul münasibətləri, təsərrüfat dövriyyəsi iştirakçılarının rəqabəti şəraitində yaranır. Bazar münasibətləri şəraitində duruş gətirmək yeni texnikanın tətbiqini və ən iradəli hərəkətlər tələb edir ki, bu da risk ehtimalını artırır. Ona görə də risklərin vaxtında təhlil olunması vacibdir.

Dissertasiya işi girişdən, üç fəsildən, nəticədən və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Dissertasiya işinin birinci fəsilində iqtisadi risklərin mahiyyəti və yaranması səbəbləri, idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsində onların rolu və təhlili metodları, risklərin təsnifatı və onların təhilinin ümumi prinsipləri, eləcə də iqtisadi risklərin idarə edilməsinin əsas metodları şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin ikinci fəsilində risklərin yaranması situasiyalarının, təsərrüfat subyektinin müflisləşməsi riskinin təhlili, eləcə də risk səviyyəsinə təsir edən amillərin təhlili və bazar konyukturasının qeyrimüəyyənliyi şəraitində risklərin qiymətləndirilməsi şərh olunmuşdur.

Dissertasiya işinin üçüncü fəsilində müəssisənin maliyyə sabitliyinin və ödəmə qabiliyyətinin təhlili metodikasının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri nəzərdən keçirilmişdir.

Dissertasiya işinin sonunda aparılmış tədqiqatın nəticələrinə əsaslanan nəticə və təkliflər verilmişdir.

Magistr dissertasiya işi lazımı səviyyədə yazılmış və tələblərə uyğun tərtib olunmuşdur. Qeyd olunanları nəzərə alaraq magistri Həsənov İsmayıl Xaqani oğlunun “Xidmət sferasında maliyyə risklərinin təhlili metodikası və onun təkmilləşdirilməsi” mövzusunda yazmış olduğu magistr dissertasiya işinin müdafiəyə buraxılmasını məqsədə uyğun hesab edirəm.

«Mühasibat uçotu və audit»

kafedrasının dosenti, i.e.n.

Hacıyev H.Ə.